

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

РОССИХІН ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК340.75(477) «1917-1991»

**РОЛЬ ТА МІСЦЕ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ
В РАДЯНСЬКІЙ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ**

спеціальність 12.00.01 - теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Харків – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Класичному приватному університеті (м. Запоріжжя).

Науковий консультант: доктор юридичних наук, професор
ГАВРИЛЕНКО Олександр Анатолійович,
Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна, професор кафедри
міжнародного права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України
ЯРМИШ Олександр Назарович,
Інститут законодавства Верховної Ради
України, головний науковий співробітник

доктор юридичних наук, професор
БОЙКО Ігор Йосипович,
Львівський національний університету імені
Івана Франка, професор кафедри історії
держави, права та політико-правових учень

доктор юридичних наук, професор
КИРИЧЕНКО Володимир Євгенович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ, професор кафедри
загальноправових дисциплін

Захист відбудеться «30» червня 2016 р. о 09.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.02 у Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27.

Автореферат розісланий «30» травня 2016 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

М. Ю. Бурдін

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Активізація процесів європейської інтеграції України обумовлює особливу актуальність формування оптимального за структурою і ефективного за змістом діяльності державного апарату. Основним критерієм визначення ефективності функціонування всіх інституційних ланок державного управління має стати досягнення високих стандартів забезпечення прав і свобод людини, якомога повне задоволення соціальних запитів і потреб з урахуванням сучасних реалій розвитку українського суспільства. Це безпосередньо стосується і діяльності національної пенітенціарної системи.

Державна пенітенціарна політика України завжди була і залишається зараз одним із найбільш соціально важливих напрямів державного управління. Комплексне реформування діяльності пенітенціарного сектору розпочалося одразу після здобуття Україною державної незалежності. Протягом останньої чверті століття наша держава створила національну систему пенітенціарних установ, які виконують важливі завдання, пов'язані з реалізацією державної політики в зазначеній сфері. Найголовнішим із них є забезпечення ізоляції суспільно небезпечних осіб і застосування до них спеціальних заходів виховного і виправного впливу в інтересах правопорядку і громадського спокою, протидії злочинності, зміцнення засад державного ладу.

Незважаючи на певний прогрес, є підстави констатувати, що функціонування сучасної системи виконання покарань України характеризується наявністю проблем, причини яких коріняться у кризовому стані української економіки та соціальної сфери, політичній нестабільності, значному поширенні корупції, зловживаннях посадових осіб, дефіциті кваліфікованих управлінських кадрів. Поряд із цим подальше реформування системи виконання покарань України гальмує існування в її основі радянських рудиментів, що проявляється у деякій політичній заангажованості пенітенціарної політики, нігілістичному ставленні до осіб, які визнані винними у вчиненні злочинів і відбувають покарання.

Однією із запорок прискорення трансформаційних перетворень пенітенціарної системи України є проведення комплексних наукових досліджень організаційно-правових аспектів діяльності системи органів виконання покарань в особливий період історії нашої держави – період радянської влади та існування тоталітарного політичного режиму. Зосередження уваги на радянській епосі розвитку кримінально-виконавчої системи не є випадковим. Діяльність системи пенітенціарних установ в УРСР багато в чому зумовлювалася тогочасною моделлю здійснення державної влади. Дослідження саме відбитку «радянзації» у функціонуванні пенітенціарної системи видається особливо актуальним за нової епохи – становлення та розвитку демократичних засад державності.

З часу проголошення державної незалежності України у 1991 р. різноманітні аспекти функціонування системи виконання покарань потрапляють у центр уваги багатьох науковців республік колишнього СРСР і зарубіжних вчених. Слід зауважити, що загальна спрямованість наукового пошуку ґрунтується на розгляді системи організації влади й суспільства на різних історичних етапах розвитку радянської державності – від початкового етапу формування радянської влади і сталінських часів до реалій розвитку УРСР у період лібералізації суспільного життя і державного управління 1980-х рр.

Теоретичною основою роботи стали праці вітчизняних і зарубіжних вчених різних часів. Серед них слід виокремити, у першу чергу, таких науковців, як Ю. Аврутін, О. Бажан, С. Білоконь, І. Білас, Т. Бикова, Л. Бондарук, С. Бостан, В. Вашкевич, В. Василець, О. Гавриленко, Е. Гергей, М. Грунхут, М. Гернет, О. Джужа, Л. Жарова, Б. Захаров, В. Золотарьов, В. Зінченко, І. Іваньков, П. Ісаков, В. Корчинський, А. Курганов, Ю. Лук'янова, І. Міщина, А. Михєєва, Б. Малиновський, В. Нікольський, К. Новіков, С. Оганєсян, В. Пальченкова, О. Потильчак, Р. Подкур, О. Пучін, О. Рубльов, Л. Рассказов, О. Романенко, А. Рогожин, В. Смолій, А. Сідоркін, М. Страхов, А. Устинова, Г. Савчин, І. Упоров, С. Фаренюк, М. Фролов, П. Фіров, А. Чесноков, Д. Ягунов, О. Яковлев, М. Яцишин, Н. Ярошенко, Мартін ван Кревельд, Генрі Чарльз Лі, П. Кластерс, Д. Біонжіарі, Х. Льоренте.

Беручи до уваги наукову цінність результатів наукової розвідки наведених вище дослідників, зауважимо, що наукове студіювання особливостей розвитку пенітенціарної системи в умовах радянської моделі державності є недостатнім з огляду на необхідність переосмислення історичного досвіду державного будівництва України та потребує додаткового вивчення й опрацювання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертація виконана на кафедрі теорії, історії держави і права та міжнародного права Класичного приватного університету відповідно до цільової комплексної програми «Актуальні проблеми історії, теорії та філософії держави і права» (номер державної реєстрації 0112U008379). Тема дослідження затверджена на засіданні вченої ради Класичного приватного університету (протокол № 3 від 26.11.2014 р.).

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є виявлення закономірностей організаційного оформлення пенітенціарних установ, з'ясування місця та ролі пенітенціарних установ у радянській моделі державності.

Визначена мета обумовила постановку та вирішення таких задач:

- типологізувати наявну джерельну базу для дослідження системи виконання покарань радянського типу;
- виявити загальні закономірності формування системи виконання покарань в апараті публічної влади держави;
- обґрунтувати модель наукової періодизації становлення та розвитку

пенітенціарних установ України радянської доби;

- з'ясувати ідейні засади формування кримінально-правової доктрини на початковому етапі становлення радянської державності;

- встановити функціональне навантаження системи виконання покарань в період початкового становлення радянської влади на Україні;

- розкрити особливості організаційно-функціональної побудови пенітенціарної системи України на різних етапах становлення радянської влади;

- висвітлити характерні риси внутрішньої організації та діяльності системи установ виконання покарань в роки радянської державності;

- з'ясувати особливості завдань і цілей діяльності пенітенціарних установ України, які були детерміновані особливостями радянської політичної системи;

- обґрунтувати специфіку правового регулювання діяльності пенітенціарних установ в різні періоди радянської державності;

- визначити пріоритети державної радянської політики щодо розбудови системи виконання покарань в роки нової економічної політики;

- встановити особливості галузі виправно-трудового права України в період радянської державності;

- з'ясувати тенденції еволюції системи виконання покарань УРСР у період тоталітарно-репресивного режиму (1929–1956 рр.);

- виявити тенденції розвитку пенітенціарної системи УРСР у період лібералізації радянського державного режиму (1950-ті – початок 1990-х рр.);

- надати характеристику основних рис радянської кримінально-виконавчої доктрини УСРР–УРСР та встановити ступінь впливу на їх розвиток виправно-трудового права РРФСР та СРСР;

- узагальнити та систематизовано викласти концептуальні ідеї щодо функціональної ролі пенітенціарних органів України в умовах існування радянського державного режиму на Україні протягом XX ст.

Об'єкт дослідження становлять суспільні відносини що склалися у сфері організації та діяльності системи пенітенціарних установ України в період існування радянської влади.

Предметом дослідження є роль та місце пенітенціарних установ у радянській моделі державності.

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових та спеціально-наукових методів і способів наукового пізнання. Останні, у свою чергу, класифікуємо на юридичні й історичні. Серед основних загальнонаукових методів дослідницького пошуку і наукового аналізу виокремлюється універсальний діалектичний метод пізнання.

Гносеологічний аналіз застосовувався при формуванні та обробці джерельної бази дисертації (підрозділ 1.2), пізнанні фактологічного матеріалу, встановленні вірогідності та повноти відповідної історичної інформації.

Із загальнонаукових методів у процесі виконання дослідження

застосовано методи аналізу та синтезу. За допомогою аналізу опрацьовано нормативно-правове забезпечення функціонування пенітенціарних установ від перших років панування радянської влади на території України до більш пізніх етапів радянської державності (розділи 3-5). Метод синтезу використаний при дослідженні особливостей регуляторного потенціалу виправно-трудового (кримінально-виконавчого) законодавства, що регулює однорідну групу суспільних відносин в умовах єдиної обов'язкової комуністичної ідеології (підрозділ 3.3).

Метод співвідношення загального та окремого застосовувався при визначенні структури виконаної роботи. Здійсненню спроби реконструкції організаційно-правових засад діяльності органів виконання покарань на різних етапах радянської державності в Україні сприяв метод сутнісно-змістовного (якісного) моделювання (розділ 3). Пов'язане з методом моделювання імітаційне моделювання дало можливість вивчення пенітенціарної системи через умовне синтезування моделі інституцій виконання покарань певної історичної епохи. За допомогою сходження від абстрактного до конкретного висвітлюються характерні особливості діяльності системи виконання покарань в УРСР (розділи 3-5). Як наслідок, глибоко розкривається те загальне та особливе, що притаманне досліджуваним об'єктам, явищам і процесам, виявляється їх синтез.

Використання системного, структурного, функціонального та інших загальнонаукових методів дозволило розкрити політичні, ідеологічні, організаційно-правові чинники, які безпосередньо вплинули на інституційне становлення та організацію функціонування пенітенціарної системи радянської епохи (напр., підрозділ 4.1). Дослідження ретроспективним методом (розділи 3, 4) дозволило в динаміці вивчити і проаналізувати процеси, які відбувалися в пенітенціарній системі та доктрині кримінально-виконавчого права, зафіксувати й оцінити позитивні й негативні для суспільства наслідки виконання радянською державою пенітенціарної функції.

Спеціально-наукові методи, до яких ми звернулись у процесі виконання дослідження, представлені підгрупами юридичних та історичних методів. Серед юридичних віддано перевагу методу формально-догматичному (підрозділ 4.1), статистично-правовому (підрозділи 4.2, 4.3), порівняльно-правовому методам (підрозділ 2.1), кожен з яких відповідав епістемологічним, антропологічним та онтологічним засадам процесу правопізнання.

Серед історичних застосовано, зокрема, історико-оглядовий (підрозділ 3.1), періодизаційний (підрозділ 2.1), проблемно-хронологічний (підрозділи 1.1, 5.1), порівняльно-історичний (розділ 3), історико-генетичний (підрозділ 3.3), історико-типологічний (підрозділ 2.1) методи, які у поєднанні дали можливість проаналізувати сутність і значення діяльності пенітенціарних установ в Україні для утвердження радянської влади й підтримання тоталітарного режиму. Комплексне застосування обраної методології дослідницького пошуку та наукового аналізу дозволило виявити й

проаналізувати різні аспекти, які характеризували функціонування системи виконання покарань нашої держави протягом більшої частини минулого століття. У цілому застосування сучасної методології забезпечує можливість оптимального використання до сьогодні не опрацьованих архівних матеріалів, спеціальних джерел інформації, зокрема, нормативних, та наукової літератури.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є першою спробою на підставі всіх наявних в арсеналі учених матеріалів надати концептуальне обґрунтування процесів становлення та подальшого розвитку радянської моделі системи пенітенціарних установ в умовах еволюції української державності. Наукову новизну дисертації та особистий внесок автора складають такі положення і висновки:

уперше:

- сформовано наукову базу дослідження розвитку системи пенітенціарних установ у радянській моделі державності України у вітчизняній та іноземній науковій літературі;

- розроблено новий концептуальний підхід до аналізу ролі і функціонального призначення системи органів виконання покарань в апараті публічної влади держави. В основу цього підходу закладено ідею, яка полягає в тому, що пенітенціарна система як елемент державного механізму на різних етапах розвитку державності використовувалася для задоволення вузькогрупових інтересів тих прошарків суспільства, які посідали вищі щаблі публічної влади в державі, та часто слугувала інструментом досягнення політичних цілей корпоративної спільноти, що перебувала при владі;

- визначено, що з перших днів становлення радянської влади на Україні функціонування пенітенціарних установ характеризувалося значною ідеологічною заангажованістю. Функціонування пенітенціарної системи радянського типу відбувалося відповідно до кримінально-виконавчої доктрини СРСР. Основним її концептом було ідеологічне забезпечення домінування правлячої більшовицької еліти, збереження політичних, економічних, ідеологічних умов, що підтримують таке домінування;

- доведено, що тоталітарний політичний режим у радянській Україні покладав на пенітенціарні установи два основні завдання: виправлення злочинців шляхом морального перевиховання та забезпечення ізоляції від суспільства класових «контрреволюційних» елементів. Останній напрям був пріоритетним для влади, адже таким чином відбувалась ізоляція «інакомислячих», які офіційно вважалися класовими ворогами радянської влади, шкідливим елементом, що заважав усталеності й зміцненню нового суспільно-політичного й економічного ладу;

- констатовано, що масові порушення прав людини у місцях позбавлення волі були прямо обумовлені процесами, які відбувалися в державі, особливо із встановленням тоталітарного режиму. Виявлено, що адміністрація місць позбавлення волі, як дієва складова репресивно-карального механізму, брала безпосередню участь у масових антинародних

акціях;

- висвітлено еволюцію правових засад організації та функціонування кримінально-виконавчої системи УРСР у період війни 1941–1945 рр.; на основі аналізу нормативних актів та інших джерел з'ясовано, що основними напрямками її діяльності у той час було вивезення значної частини ув'язнених, ущільнення вже існуючих таборів, створення нових ВТТ у віддалених регіонах неосвоєних територій СРСР;

- з новітніх наукових позицій висвітлено розвиток пенітенціарної системи УРСР у період лібералізації радянського державного режиму (друга половина 1950-х – початок 1990-х рр.) та наголошено, що пенітенціарна система була одним із найбільш консервативних елементів, у порівнянні з іншими структурами державного управління, апарату влади;

- з'ясовано, що перетворення, які відбувалися з системою виконання покарань в УРСР, визначалися ступенем реалізації і завершеністю реформ політичної і правової системи. Посилення командно-адміністративної системи призводило до активізації репресивної складової системи виконання покарань. Лібералізація суспільно-політичного життя, навпаки, давала поштовх для часткового впровадження демократичних засад у функціонування всіх ланок державного апарату;

удосконалено:

- наукові положення щодо формування системи виконання покарань в апараті публічної влади держави, еволюції підстав, форм і методів покарання;

- наукову періодизацію еволюції ролі та місця пенітенціарних установ в радянській моделі державності України;

- доктринальні знання щодо еволюції нормативної регламентації та практики функціонування пенітенціарних установ. Особливо наголошено на проведенні керівництвом ВКП(б) державної політики подвійних стандартів: з одного боку, на конституційному рівні було проголошено демократичні принципи, зокрема принцип рівності перед законом; з другого – секретними наказами та інструкціями держава чітко поділяла ув'язнених за ознакою соціального походження на «соціально чужих» і «соціально близьких», відповідно до чого система виконання покарань чинила на них вплив.

- наукові позиції щодо формування системи виконання покарань в апараті публічної влади держави, еволюції підстав, форм і методів покарання;

- наукова інформація про зміни структурно-управлінської моделі організації системи виконання покарань у період з 1954 р. по 1970 р. (МВС у 1954 р. стало центральним органом управління системою виконання покарань, передання функцій охорони установ виконання покарань внутрішнім військам МВС, ліквідація виправно-трудових таборів і заснування інституту виправно-трудових колоній);

набули подальшого розвитку:

- наукові погляди щодо історико-правового аналізу особливостей організаційно-правових форм інтеграції усіх ланок системи виконання

покарань УРСР до загальної виробничо-економічної системи народного господарства радянської держави. Пенітенціарна система формувала з ув'язнених потужний резерв дешевих трудових ресурсів, а праця в'язнів мала важливе значення для економіки УРСР та інших республік;

- положення про основні форми, зміст, спрямованість, організаційну структуру, джерела фінансування виправно-трудових установ;

- існуючі наукові знання про правовий статус співробітників пенітенціарних установ, а також осіб, що відбували покарання у виді позбавлення волі;

- наукові уявлення про систему політико-правових, соціально-культурних та економічних чинників, наявність яких у другій половині 1980-х рр. зумовила лібералізацію стандартів діяльності виправно-трудових установ (це проявлялося у розробці й експериментальному впровадженні нових моделей організації виховно-трудового процесу в колоніях для неповнолітніх, звільнення пенітенціарних установ від функції утримання політично неблагонадійних осіб, формування демократичних засад виправно-трудового законодавства).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дисертації, основні положення та висновки, викладені в ній, можуть бути використані:

- у правозастосовній діяльності – у підготовці (перепідготовці) персоналу Державної пенітенціарної служби України, оновленні концепції її розвитку, а також при реалізації реформи системи виконання покарань у державі;

- у науково-дослідній сфері – як підґрунтя для подальших історико-правових і теоретико-правових досліджень пенітенціарної системи України, СРСР, інших держав, а також для розвитку доктрини конституційного, кримінального, кримінально-виконавчого, адміністративного права;

- у галузі правотворчої діяльності – для вдосконалення вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства;

- у правовиховній роботі – для підвищення професійно-правової культури працівників Державної пенітенціарної служби, правоохоронних органів, дослідників-правників;

- у навчальному процесі – при підготовці спеціальних навчальних посібників і підручників з історії держави і права України, теорії держави і права, кримінально-виконавчого права, адміністративного права, теорії державного управління.

Апробація результатів дослідження. Дисертація виконана на кафедрі теорії, історії держави і права та міжнародного права Класичного приватного університету, представлена й обговорена на її засіданнях, схвалена й рекомендована до захисту. Основні наукові положення і результати дисертаційного дослідження викладені в доповідях на наукових і науково-практичних конференціях та інших наукових заходах, зокрема на:

Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених та здобувачів з нагоди II Всеукраїнського фестивалю науки (м. Харків, 16–17 травня 2008 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 24 квітня 2008 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 24 квітня 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Декларація про державний суверенітет України – передумова її незалежності та демократичного розвитку»

(м. Харків); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Научная индустрия европейского континента» (Чехія, 27 листопада – 5 грудня 2011 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 23 листопада 2012 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Київ, 28 листопада 2013 р.); круглому столі «Актуальні проблеми науки історії держави і права», присвяченій пам'яті проф. А. Й. Рогожина (м. Харків, 5 жовтня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави», присвяченій пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова, (м. Львів, 6 грудня 2013 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Судова реформа 1864 року в історії українського державотворення» (м. Харків, 14 листопада 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Теорія та практика сучасної юриспруденції» (м. Харків, 10 грудня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «VII Закарпатські правові читання» (м. Ужгород, 17–19 квітня 2015 р.); Міжнародній науковій конференції «Сучасні проблеми порівняльного правознавства» (м. Ужгород, 6–8 травня 2015 р.).

Публікації. Основні висновки та окремі положення дисертаційного дослідження викладені автором у монографії, 27 наукових статтях у фахових наукових виданнях, 11 статтях у інших наукових виданнях та тезах доповідей на науково-практичних конференціях та засіданнях тематичних «круглих столів».

Структура дисертації зумовлена поставленою метою й завданнями і складається зі вступу, п'яти розділів, що містять 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел з 668 найменувань. Загальний обсяг рукопису дисертації – 436 сторінок, з яких 370 – основний текст рукопису.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, зазначено зв'язок роботи з науковими планами, сформульовано мету та окреслено завдання дослідження, визначено його об'єкт і предмет, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведено відомості про їх апробацію й

опублікування.

Перший розділ **«Історіографія, джерельна база та методологічні основи дослідження»** починається з підрозділу 1.1 *«Стан наукової розробки проблеми»*, де наголошено, що наукова література історичного та юридичного характеру, у якій тією або іншою мірою розкрито окремі аспекти питання щодо організаційно-правових засад функціонування радянської пенітенціарної системи, ролі та місця пенітенціарних установ у радянській моделі державності України, створювалася протягом двох періодів: радянського (до початку 1990-х рр.) та пострадянського (з початку 1990-х рр. і дотепер). Саме така періодизація вбачається доцільною, оскільки вона ґрунтується як на аналізі інтенсивності досліджень, що здійснювалися, так і умовної класифікації наукової літератури, яка визначається залежно від пріоритетних цілей дослідження, їх концептуальної спрямованості, ступеня розкриття глибинних проблем пенітенціарної дійсності.

Характерною особливістю історіографії радянської доби було те, що в ній з очевидних міркувань майже не висвітлювалися питання організації та діяльності системи установ виконання покарань та правової регламентації цих процесів. Виняток становлять нечисленні праці, що призначалися не для уваги широкого читацького загалу, а виключно для вузького кола фахівців, у кращому разі – студентів та курсантів юридичних вищих навчальних закладів. Серед тих, що були опубліковані у 20-х рр. XX ст., варто, насамперед, відзначити працю І. Т. Савицького, присвячену організації та функціонуванню на території УСРР виправно-трудових сільськогосподарських колоній. Корисною для більш глибокого розуміння особливостей тогочасного виправно-трудового законодавства став ґрунтовний коментар статей ВТК УСРР 1925 р., виконаний М. М. Паше-Озерським.

Протягом 30–50-х рр. XX ст. наукових праць, присвячених аналізу пенітенціарної системи радянської України та СРСР загалом, майже не публікувалося, за винятком лише суто теоретичних наукових розвідок радянських правознавців М. П. Лосєва, Є. К. Ширвіндта та ін., а також видання, які побачили світ стараннями української та російської діаспори за межами радянської держави. Найбільшу увагу, з огляду на тему дослідження, привертає опублікована в 1958 р. робота А. Микулина «Концентраційні табори в Советському Союзі».

На початку 1960-х рр. в СРСР активізується видавництво спеціальної літератури з виправно-трудового права, робляться перші спроби суто наукового дослідження радянської пенітенціарної системи. У 1963 р. з'явився чи не найперший підручник з радянського виправно-трудового права, автором якого був М. О. Стручков, а в 1971 р. – підручник професора Ю. М. Ткачевського. Виходили друком монографії, статті, тези наукових виступів на цю тематику теоретичного характеру, у яких висвітлювалися різні аспекти розвитку виправно-трудової системи, у тому числі зачіпалися й

історико-правові питання, однак вони в абсолютній більшості праць не були предметом спеціального дослідження.

Згодом з'являються й перші роботи суто історико-правового спрямування. У середині 1970-х рр. було видано праці З. А. Астемірова, Ю. О. Фролова та ін., присвячені історії радянського виправно-трудового права та історії радянської пенітенціарної системи.

З кінця 80-х рр. минулого століття питанням еволюції системи виконання покарань УРСР, а також СРСР у цілому дослідники починають приділяти набагато більшу увагу, що було зумовлено процесами, які тоді відбувалися в СРСР. У державі відчутно пом'якшився політичний режим, проголошено «гласність», взято курс на побудову «соціалізму з людським обличчям». За таких умов значно активізується науково-дослідна робота істориків та правознавців за тематикою, яка раніше перебувала під забороною. Багатий матеріал для авторів дали раніше закриті архівні фонди й, почасти, також заборонені колись іноземні публікації. Дослідження здійснювалися переважно у контексті висвітлення «великого терору» та його наслідків для України. Серед тем на перший план вийшли й ті, що стосувалися функціонування системи ГУТабу, очевидно новизною вирізнялися й роботи, присвячені боротьбі ув'язнених з табірним режимом.

Наголошено, що у літературному масиві найбільше значення, безумовно, мають праці, які узагальнюють та підсумовують певні етапи багаторічних досліджень з питань історії радянської пенітенціарної системи. Серед них, у першу чергу, варто відзначити дослідження М. Л. Грекова, С. І. Кузьміна, Г. М. Іванової та ін. Особливої уваги заслуговують праці І. В. Упорова, Л. П. Рассказова, О. В. Д'яченко та ін., котрі більшою мірою орієнтовані на вивчення саме історичних аспектів пенітенціарної проблематики.

З початку 1990-х рр. й донині окремі питання щодо організаційно-правових засад діяльності пенітенціарної системи в радянський період знаходять своє висвітлення в низці дисертаційних досліджень історико-правового, а також історичного спрямування, що були захищені як в Україні, так і за її межами (І. В. Іваньков, О. М. Мелікян, В. М. Пальченкова, О. В. Потильчак, Г. Я. Савчин, О. С. Смикалін, В. М. Ченцов, М. М. Яцишин та ін.).

Незважаючи на те, що наука збагатилася працями, що розкривають різні аспекти зазначеної тематики, проте системного історико-юридичного дослідження ролі та місця пенітенціарних установ у радянській моделі державності України досі не здійснювалося.

У підрозділі 1.2 «Типологізація джерел до вивчення радянської системи установ виконання покарань» зазначено, що джерельну базу наукової розвідки складає комплекс архівних та матеріалів, які зосереджені в архівних сховищах та бібліотеках.

До першої групи можуть бути віднесені пам'ятки законодавства – постанови ЦВК СРСР, РНК СРСР, вміщені в офіційному друкованому виданні

«Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических республик» (СЗ СССР), що виходило протягом 1924–1937 рр. Серед них, насамперед, варто відзначити Положення про виправно-трудові табори, затверджене постановою РНК СРСР 7 квітня 1930 р., Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління), затверджене постановою ЦВК СРСР від 25 лютого 1927 р., Положення про військові злочини, затверджене спільною постановою ЦВК та РНК СРСР від 27 липня 1927 р. та ін. Надзвичайно важливе значення для дослідження має й використання матеріалів з «Собрания узаконений Украинской ССР», зокрема, декрету РНК УСРР від 15 червня 1919 р. «Про недоторканність тюремного майна», Положення про Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР від 20 вересня 1924 р., постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 24 липня 1925 р. «Про адміністративні відділи окружних виконавчих комітетів» тощо.

Значну кількість норм, якими регулювалася діяльність пенітенціарних органів, містять також циркуляри й накази та розпорядження до них, інші акти органів державної влади. Їх комплексне та всебічне вивчення значною мірою сприяє з'ясуванню організаційно-правових засад, мети та особливостей функціонування виправно-трудових установ, їхньої ролі та місця у радянській моделі державності України. Деякі з цих документів опубліковано у збірках «Действующие распоряжения по местам заключения» (Москва, 1929), «Збірник найважливіших обіжників, розпоряджень і наказів Управління поправно-трудових установ Республіки» (Харків, 1931), «Сборник материалов по исправительно-трудовому делу УССР: законоположения, инструкции и циркуляры» (Харків, 1927), «Сборник декретов, положений, инструкций и циркуляров по Центральному карательному отделу за 1920 г.», (Харків, 1921), «Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву 1917–1959 гг.» (Москва, 1959) та ін.

Суттєвий інтерес становить багатотомне видання науково-документальної серії «Реабілітовані історією». Воно є важливим джерелом, у якому вміщено раніше не опубліковані нормативні акти, переважно підзаконні, та інші матеріали, виявлені дослідниками в архівосховищах. Матеріали подібного характеру опубліковані й у таких виданнях, як «Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий» (Курск, 1999), «ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960: Документы» (Москва, 2000) тощо.

Підґрунтям для вивчення питань правового регулювання організації та діяльності виправно-трудових установ УСРР–УРСР та СРСР стали документи, які містяться в архівних фондах, насамперед, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), який зберігає документальні свідчення діяльності всіх владних структур, що функціонували на теренах України протягом ХХ ст., Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), а також Державному архіві Харківської області

(ДАХО), Державному архіві Вінницької області (ДАВО), Державному архіві Хмельницької області (ДАХМО), Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО). Так, у фонді 5 (Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР, 1919–1933 рр.) ЦДАВО України виявлено низку звітів губернських тюремно-каральних підвідділів Народного комісаріату юстиції УСРР. Цінні документи містить і фонд 8 (Міністерство юстиції УСРР, 1919–1995 рр.). Високою інформативністю характеризуються матеріали, що зберігаються в Державному архіві Харківської області. Зокрема, у фонді Р-190 (Каральний підвідділ Харківського губернського юридичного відділу) зберігаються звіти та інші документи, що характеризують специфіку функціонування місць ув'язнення на Харківщині у першій половині 20-х рр.; у фонді Р-6452 містяться документи справ осіб, що були піддані репресіям у 30-х рр. XX ст. Інтерес становлять і матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ, ф. 13), а також Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України, ф. 45).

Значний масив документальних матеріалів зберігається у фондах Головного управління місцями ув'язнення НКВС СРСР (ДАРФ, ф. Р-4042), Головного управління місць ув'язнення НКВС-МВС СРСР (ДАРФ, ф. Р-9414), Міністерства внутрішніх справ СРСР (ДАРФ, ф. 9401) та ін. Зокрема, великий інтерес з огляду на тематику нашого дослідження викликають циркуляри та проекти постанов НКВС СРСР, МВС СРСР, повідомлення, листування з керівництвом ГУТаб, накази, які стосувалися фінансово-господарської діяльності органів виконання покарань, їхніх посадових осіб, інші документи, що розкривають зміст взаємовідносин пенітенціарних закладів з вищими урядовими установами.

Важливим джерелом для дослідження нашої теми виступають також довідкові та статистичні видання.

Заслужують на пильну увагу мемуари, опубліковані, насамперед, у 1950–1980-х рр., спогади представників української діаспори в країнах Західної Європи та Америки – колишніх в'язнів радянських виправно-трудових таборів. Такими, наприклад, є книги О. Канюки «Від Гужівки до Біломор-каналу», А. Радигіна «Життя в мордовських концтаборах зблизка» та А. Білінського «В концтаборах СРСР. 1944–1955». У двох останніх значна увага приділена, зокрема, питанням режиму утримання в'язнів, відносинам ув'язнених із табірною адміністрацією. Ще однією надзвичайно цікавою працею мемуарного характеру є книга довоєнного працівника Українського фізико-технічного інституту (м. Харків) О. Вайсберга, яка під різними назвами побачила світ у 1951 р. в Нью-Йорку, Лондоні та Франкфурті-на-Майні. Її україномовний переклад, що називався «Холодна гора», було опубліковано лише у 2010 р.

Аналіз цих джерел говорить про те, що не всі вони є рівноцінними за своїм змістом. Серед них чимало таких, що містять важливий фактичний матеріал, глибокі міркування, обґрунтовані висновки, а частина привертає

увагу лише конкретними сюжетами чи загальними роздумами, здогадами, які вимагають критичного ставлення. Проте всі ці джерела, незважаючи на їх суб'єктивність, заслуговують на увагу, оскільки надають можливість для більш повного розуміння різнопланового функціонування радянських пенітенціарних органів на різних етапах їхнього розвитку.

Іншою складовою джерельної бази дослідження стали матеріали періодичних засобів масової інформації, що в різний час виходили друком в СРСР та радянській Україні. Зокрема серед них варто назвати «Коммунист», «Пролетарий», «Пламя», «Прапор» та ін. Найвпливовішими були «Вісті ВУЦВК», «Правда України», «Правда» та ін. Ці видання містили урядові розпорядження, відомості про діяльність державних органів, статистичні матеріали тощо. Деякі матеріали, що безпосередньо чи опосередковано стосувалися фінансово-господарської діяльності органів НКВС, друкувалися такими періодичними виданнями, як «Плановое хозяйство», «Хозяйство Донбасса», «За индустриализацию» та ін. Невеликий обсяг інформації щодо правового регулювання діяльності пенітенціарних органів знаходимо й у юридичній періодиці, зокрема у журналі НКЮ УСРР та Українського юридичного товариства «Вестник Советской юстиции», що видавався з 1922 р. (з 1929 р. «Вісник радянської юстиції», з 1931 р. «Революційне право», у 1945–1958 рр. «Радянське право»).

Отже, при виконанні дисертації автором використано різні за видовою належністю та змістом джерела (законодавчі акти, подальші інструкції та циркуляри до них, документи офіційного діловодства, матеріали тогочасних періодичних видань, мемуарні твори тощо), необхідні для вирішення визначених дисертаційних завдань та більш глибокого й усебічного осмислення специфіки організації та функціонування пенітенціарних установ, їх ролі та місця в радянській моделі державності України.

У підрозділі 1.3 «Теоретико-методологічні засади дослідження» надано розгорнуту характеристику методологічної основи дисертації й зазначено, що вона базується на універсальному діалектичному методі пізнання. Його використання як базового було зумовлено тим, що пенітенціарна система радянського типу з моменту формування зазнавала значних трансформацій, що відповідало тенденціям розвитку радянського суспільства, ідеологічної політики, командно-адміністративної економіки.

У цілому методологічний арсенал роботи представлений системою загальнонаукових та спеціально-наукових методів і способів наукового пізнання. До групи загальнонаукових методів нами віднесено: метод аналізу та синтезу (його застосування дало змогу опрацювати нормативно-правове забезпечення функціонування пенітенціарних установ від перших років панування радянської влади на території України до більш пізніх етапів радянської державності); співвідношення загального та окремого (використовувався при характеристиці функціонування державних органів в умовах радянського політичного режиму і визначення ролі пенітенціарних

установ); методи сутнісно-змістовного та імітаційного моделювання (дали можливість якісно охарактеризувати зміст діяльності інституцій виконання покарань в радянській Україні); метод сходження від абстрактного до конкретного (відкрив можливість висвітлити тоталітарний характер діяльності системи виконання покарань в УРСР); системний, структурний, функціональний та інші загальнонаукові методи, за допомогою яких вдалося розкрити політичні, ідеологічні, організаційно-правові чинники, які безпосередньо вплинули на інституційне становлення та організацію функціонування пенітенціарної системи радянської епохи.

Спеціально-наукові методи представлені методом збору й обробки правової інформації, формально-юридичним, статистико-правовим, порівняльно-правовим методом, а також підгрупою історичних методів (історико-оглядовий, періодизаційний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-хронологічний, історико-генетичний, історико-типологічний методи).

Застосування методу збору й обробки правової інформації став у нагоді при дослідженні чинників формування та тенденцій еволюції системи виконання покарань у контексті трансформації правової системи УРСР. Формально-юридичний – для повноцінного висвітлення і з'ясування особливостей нормативно-правового забезпечення функціонування системи виконання покарань України в період радянської державності. У свою чергу, статистико-правовий метод дав змогу проаналізувати кількість ув'язнених в радянських кримінально-виконавчих установах в різні періоди протягом ХХ століття. Порівняльно-правовий метод використовувався у межах аналізу загальної моделі генези системи виконання покарань, у порівнянні ролі і значення залучення ув'язнених до праці в кримінально-виконавчих установах різних типів, характеристики особливостей функціонування кримінально-виконавчих установ, які перебували у підпорядкуванні різних органів радянської влади і управління.

Застосування підгрупи історичних методів у поєднанні з юридичними дало можливість проаналізувати сутність і значення діяльності пенітенціарних установ в Україні для утвердження радянської влади і підтримання тоталітарного режиму, виявити й проаналізувати різні аспекти, які характеризували функціонування системи виконання покарань нашої держави протягом майже цілого минулого століття, забезпечило можливість оптимального використання до сьогодні не опрацьованих архівних матеріалів, спеціальних джерел інформації, зокрема нормативних, та наукової літератури.

Другий розділ **«Теоретичні засади дослідження системи установ виконання покарань в апараті публічної влади радянської держави»** складається з трьох підрозділів. У підрозділі 2.1 *«Генеза системи виконання покарань в апараті публічної влади держави»* аналізуються історичні умови виникнення і розвитку системи виконання покарань в аспекті загальної історії формування самого феномену державності та розвитку перших організованих

державних утворень.

Керуючись традиційним підходом сучасної юридичної науки до визначення типології держав, запропоновано авторську модель умовної періодизації становлення системи виконання покарань: I період – виконання покарань у переддержавну добу (від IV тис. до н.е.), II період – формування підґрунтя системи виконання покарань у стародавніх державах (II тис. до н.е. – середина I тис. н.е.), III період – розвиток основ системи виконання покарань у середньовічних державах (середина I тис. н.е. – XVI ст.), IV період – еволюція систем виконання покарань у період Нової історії (XVI ст. – початок XX ст.), V період – розвиток сучасних систем виконання покарань у Новітню добу (XX – початок XXI ст.).

Наголошено, що на першому етапі становлення формування інституцій виконання покарань пов'язане з негативною соціальною реакцією на порушення мононорм первісного суспільства. Основним суб'єктом виконання умовного покарання були носії владних повноважень того часу: загальні збори, рада старійшин, релігійні жерці, військові начальники. Відзначено гуманність системи виконання покарань у первісному суспільстві, на що вказує домінування переконання порушника у шкідливості вчинених антисоціальних діянь. У період стародавніх держав своєрідність системи виконання покарань полягала у специфіці її призначення: здебільшого вона використовувалася рабовласниками як знаряддя організованого насильства над експлуатованими рабами, примусовий засіб залучення їх до праці, тримання у покорі рабів як безправного прошарку тогочасного суспільства.

У феодальній державі діяльність системи виконання покарань характеризувалася значною монетаризацією застосування покарання як такого. Грошове стягнення стало еквівалентом відшкодування шкоди, яка була завдана різними діями протиправного характеру. На часи розвитку феодалізму припадає утвердження монополії апарату публічної влади на накладення покарання на порушників тогочасних норм, що надає покаранню офіційного характеру. Результатом цього стало заснування тюрем (в'язниць) як спеціальних установ ізоляції суспільно небезпечних осіб. Разом із тим відзначено, що апарат виконання покарань в цілому залишався знаряддям забезпечення політичного імунітету аристократії та релігійного істеблішменту, представники якого у XIII ст. створили власну судово-слідчу організацію – інквізицію.

За часів капіталістичної (буржуазної) соціально-економічної формації апарат виконання покарань набуває статусу важливого інструменту не лише для досягнення політичних цілей керівників апарату публічної влади (ізоляція від суспільства ідеологічних супротивників режиму), а й як інструмент пожвавлення економічних відносин (створена система каторжних в'язниць розглядалася як засіб наповнення казни і розвитку економіки). Зазначено, що в період розвитку капіталістичного державного ладу формується пенітенціарна доктрина як складова кримінально-правової науки.

Наголошено, що за часів соціалістичної державності система виконання покарань позначилася інституційними перетвореннями у вигляді заснування концентраційних таборів, а також актуалізацією їх значення, як засобу залякування політичної опозиції і фізичного знищення представників народів і етносів.

Підрозділ 2.2 «Роль та місце пенітенціарних установ у процесі становлення радянської влади на території України» містить аналіз функціонального призначення системи установ виконання покарань на початковому етапі формування радянської моделі державності на українських землях.

Стверджується, що діяльність пенітенціарних установ новоствореної радянської держави України мала відповідати першочерговим заходам політико-правової, економічної, суспільно-ідеологічної політики, яку провадило її молоде керівництво. Пенітенціарні установи виконували, головним чином, два основні завдання: виправлення злочинців шляхом морального перевиховання та забезпечення ізоляції від суспільства класових «контрреволюційних» елементів. Перше завдання реалізовувалося шляхом перевиховання із залученням до праці та проведення з ув'язненими політико-виховних заходів. Виконання другого завдання передбачало забезпечення ізоляції від суспільства «контрреволюційних» елементів: представників наукової інтелігенції, діячів культури, державних службовців імперських часів, колишніх підприємців. Подібна бінарність призначення пенітенціарних установ вказувала на те, що пенітенціарна система молодій радянській Україні на початку XX ст. мала статус знаряддя правлячої партії для реалізації політики формування радянського типу державності.

Акцентовано увагу на тому, що система організаційного оформлення пенітенціарного сектору протягом 1918–1919 рр. значно гальмувалася. Причини цього крилися в неусталеності територіальних кордонів юрисдикції радянської влади через громадянську війну й у відсутності радянської традиції правотворчості і правозастосування. Остання обставина призводила до того, що у примусових і судових органів не існувало чіткого розуміння того, що саме є злочином і яке покарання повинно бути за нього передбачене. Класова боротьба призводила до ситуації, коли правові норми в практиці примусових органів не бралися до уваги: право підпорядковувалося «революційній доцільності», яка ніким не регламентувалась і не контролювалась. Такий стан справ унеможлилював встановлення законності у діяльності пенітенціарних установ.

У підрозділі 2.3 *«Ідейні аспекти кримінально-правової доктрини на початковому етапі становлення радянської державності»* розкриваються змістовні аспекти кримінально-виконавчої доктрини радянського типу. Зазначається, що ідеї кримінально-виконавчої доктрини на перших етапах становлення радянської державності відображали створення принципово нової за ідейним спрямуванням правової системи, яка базувалася на возвеличуванні

радянсько-більшовицької ідеології з метою формування у громадян революційної правосвідомості.

Відзначено, що тодішня пенітенціарна політика почала отримувати певне теоретичне підґрунтя, закладене відомими юристами: С. В. Фойницьким, М. С. Таганцевим, С. П. Мокринським, С. В. Познишевим та ін. Встановлено, що на межі 1917–1918 рр. йшов процес поступової трансформації пенітенціарної політики у політику виправно-трудова, основна ідея якої передбачала перевиховання засудженого шляхом використання суспільно корисної праці як головного засобу виправлення. Саме цю ідею і було покладено в основу нового найменування – «виправно-трудова право». Змістовна частина виправно-трудова права багато в чому залежала від своєрідності розуміння завдань кримінально-виправної політики радянської влади: інститут кримінального покарання в умовах політичної боротьби з «контрреволюційними елементами» був засобом забезпечення стійкості й непохитності державного ладу радянського зразка. Відповідно, кримінально-виконавча доктрина була, у першу чергу, ідейним обґрунтуванням необхідності придушення «класових ворогів», а вже в другу – засобом вирішення завдань, які зазвичай ставляться перед цим інститутом держави. На підставі даних Державного політичного управління (ДПУ) проілюстровано домінування ідеологічної складової – лише у першій половині 1922 р. в УСРР за «контрреволюцію» і «бандитизм» засудили 7004 особи, з яких 746 було розстріляно, а 590 – ув'язнено.

Разом із тим варто наголосити, що радянська пенітенціарна політика мала певні ознаки гуманізму. Насамперед, це стосується детальної правової регламентації умов відбування покарання в місцях позбавлення волі, запровадження інституту умовного засудження, важливості формування трудової дисципліни засуджених. Зазначені положення були закріплені у Тимчасовій інструкції «Про позбавлення волі, як міру покарання, та про порядок відбування такої» 1918 р., надалі – у Кримінальних кодексах УСРР 1922 і 1927 рр., «Основних началах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» від 31 жовтня 1924 р., у Виправно-трудова кодексі УСРР 1925 р. Доводиться, що формування кримінально-виконавчої доктрини у перші роки радянської влади на Україні характеризувалося, передусім, надзвичайно значною роллю урядових структур у її ідейному наповненні. Ця обставина безпосередньо вплинула на створення нового радянського виправно-трудова законодавства.

Третій розділ **«Формування та розвиток системи установ виконання покарань на теренах України після проголошення радянської влади та у роки нової економічної політики (1917–1929 рр.)»** охоплює коло питань щодо генези та особливостей формування в УСРР радянської пенітенціарної системи. У підрозділі 3.1 *«Становлення системи установ виконання покарань на початковому етапі радянського державного будівництва (1917–1921 рр.)»* доводиться, що саме у цей період, коли почала формуватися політична та

економічна структура УСРР, її ідеологічні засади, які протягом семи десятиліть визначали долю країни та її громадян, було закладено основи радянського тоталітаризму, що не могло не відбитися на розбудові системи установ виконання покарань. Звернено увагу на те, що з грудня 1917 р., коли проведений більшовиками I Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові оголосив Українську Радянську Республіку федеративною частиною Російської Республіки та доручив ЦВК негайно поширити на територію Української республіки всі декрети й розпорядження Робітничо-Селянського уряду федерації, які мали «загальне для всієї федерації значення», а отже, значною мірою рецепіювалося законодавство радянської Росії.

Система місць позбавлення волі, а також характер їх діяльності протягом перших років радянської влади зазнавали постійних змін, так само, як трансформувалася й система управління ними. Спершу місця позбавлення волі знаходилися у віданні НКЮ, у складі якого перебувало тюремне управління. У губернських органах юстиції запроваджувались посади тюремних інспекторів. З метою опрацювання засадничих основ реформування тюремних установ, а також здійснення ефективного управління ними при Нарком'юсті створено тюремну колегію. Пізніше тюремні інспекції на місцях було скасовано. Натомість у складі губвідділів юстиції утворено каральні підвідділи, котрі відали всіма місцями позбавлення волі на території певної губернії. У жовтні 1919 р. каральний відділ НКЮ став іменуватися центральним каральним відділом.

Тимчасовою інструкцією «Про позбавлення волі, як міру покарання, та про порядок відбування такого», затвердженою постановою НКЮ 23 липня 1918 р. передбачалося кілька видів місць позбавлення волі: 1) загальні місця ув'язнення (тюрми), які у 1921 р. перейменовано на виправні будинки (будинки громадських примусових робіт); 2) землеробські колонії та реформаторії – карально-виховні установи для засуджених до позбавлення волі осіб молодого віку; 3) іспитові заклади, у яких мали утримуватися особи, щодо яких вбачалися підстави для послаблення режиму їх тримання або дострокового звільнення; 4) каральні лікувальні заклади для в'язнів із явно помітними дефектами психіки; 5) тюремні лікарняні установи для інших засуджених; 6) приміщення для недовготривалого утримання підслідних та арештантів, що підлягали пересилці. Загалом на 1 січня 1921 р. каральним відділам НКЮ України підпорядковувалося 93 виправно-трудова установи.

Окрім того, під управлінням НКВС України перебували табори примусових робіт. Запровадження цього нового виду позбавлення волі було закріплено Декретом ВЦВК від 15 квітня 1919 р. та постановою ВЦВК від 17 травня 1919 р. Чинність цих нормативних актів дещо пізніше було поширено й на УСРР. Існували й особливі (концентраційні) табори, які на території УСРР почали створюватися наприкінці 1919 р. і перебували у віданні ВУНК, а пізніше НКВС. Так, перший у Харкові концтабір, що розташовувався по вул. Чайковській, 16, було створено за наказом коменданта міста П. Кіна в

травні 1919 р. У квітні 1920 р. його було переведено до Зміївських казарм (район станції Левада). Водночас функціонував ще один концтабір на вул. Сумській, 61.

Аналіз літератури та архівних документів дозволив дійти висновку, що РНК України у своїй нормотворчій діяльності, котра мала забезпечити чітке функціонування пенітенціарної системи, не обмежилась наданням НКЮ організаційно-розпорядчих і правотворчих функцій щодо органів та установ виконання покарань, а постійно провадила діяльність, спрямовану на визначення основних принципів, які мали стати засадами нової кримінально-виконавчої політики. Наслідком цієї роботи була низка декретів: «Про упорядкування провадження справ щодо осіб, які утримуються під вартою» від 1 березня 1919 р., «Про дострокове звільнення» від 21 березня 1919 р. та ін. Названі акти підтверджували формальне дотримання більшовицьким урядом основних прав людини і громадянина, які начебто полягали у виключенні можливості незаконного перебування під арештом будь-якої особи та реалізації принципу скорочення покарання залежно від поведінки особи під час відбування покарання та ступеня тяжкості вчиненого злочину. Проте на практиці режим утримання в пенітенціарних установах був далеким від принципів, проголошених у законодавстві.

У підрозділі 3.2 «Політика радянської держави щодо розбудови системи виправно-трудових установ у 20-х рр. XX ст.» звернено увагу на те, що у цей період більшовицьке керівництво в Україні здійснювало пошук оптимальної моделі центральних органів виконавчої влади держави для підвищення ефективності їх функціонування. Вже у першій чверті 1921 р. система виправно-трудових установ УСРР зазнала реформ. Відтепер вона складалася з утворених замість тюрем будинків громадських примусових робіт, реформаторіумів для тримання неповнолітніх правопорушників, трудових землеробських колоній (усі названі установи перебували у віданні НКЮ), а також таборів примусових робіт (якими видав НКВС УСРР).

Звернено увагу на те, що для утримування ув'язнених, котрі потребували відокремлення, як «дисциплінарно нестійкі», з метою усунення їх шкідливого впливу на інших в'язнів, створювався також ще один вид виправно-трудових установ – ізолятори спеціального призначення. Такий, наприклад, було сформовано у м. Охтирка відповідно до виданих НКВС УСРР 6 травня 1926 р. циркуляру та інструкції «Про Охтирський ізолятор спеціального призначення». До нього мали поміщатися виключно ув'язнені особи, які під час свого перебування у будинку примусових робіт виявили непокору адміністрації та проти яких вже були застосовані всі інші дисциплінарні стягнення, котрі, однак, не мали очікуваних наслідків.

Відзначено, що саме у середині 1920-х рр. було врегульовано й сферу нагляду за діяльністю пенітенціарної системи. Зокрема, цим питанням було присвячено виданий 7 червня 1925 р. циркуляр НКЮ № 96 «Про взаємовідносини осіб прокурорського нагляду з Виправно-трудовими

органами», яким на органи державної прокуратури, окрім інших функцій, було покладено спостереження за правильним функціонуванням місць позбавлення волі та виправно-трудових установ, перевірка правильності тримання під вартою в усіх, без винятку, місцях позбавлення волі й звільнення «осіб, що неправильно утримуються», а також спостереження за утримуванням ув'язнених із дотриманням усіх норм, що стосуються місць ув'язнення.

У цей самий період було вперше чітко врегульовано правовий статус працівників радянської кримінально-виконавчої системи, закріплено державні гарантії їхнього правового та соціального захисту. Ці питання насамперед регламентувалися постановою РНК УСРР «Про поліпшення становища працівників місць позбавлення волі» від 8 травня 1924 р. Нормами, що містилися в її статтях, працівники місць позбавлення волі та члени їхніх сімей за своїм статусом були прирівняні до працівників міліції, службовці отримали досить широкі державні пільги, а також власну форму одягу.

Зроблено висновок, що протягом 1920-х рр. в УСРР відбувався пошук місця органів та установ виконання покарань у системі державних інституцій радянської України, визначалася та перевірялася результативність системи управління ними, формувалися завдання, загальні принципи їх організації та діяльності. Цей процес спирався на досвід та джерела права радянської Росії та був частиною становлення правоохоронної системи СРСР. Радянська система правоохоронних органів стояла, насамперед, на варті партійно-державних інтересів верховної влади, а вже потім вирішувала складні завдання охорони правопорядку в країні.

У підрозділі 3.3 *«Генеza та особливості формування галузі виправно-трудового права в радянській Україні»* наголошується, що майже від самого початку творення в Україні радянської держави, разом зі становленням основ інших галузей, починає формуватися й виправно-трудове право, під яким розумілася галузь «соціалістичного права», нормами якої врегульовувався порядок та умови відбування кримінального покарання і застосування до засуджених заходів виправно-трудової дії. Зазвичай започаткування виправно-трудового права як самостійної галузі радянського права дослідники пов'язують з прийняттям ще у 1918 р. тимчасової інструкції НКЮ РРФСР «Про позбавлення волі, як міру покарання, та про порядок відбуття такого», норми якої регламентували діяльність виправно-трудових установ як у радянській Росії, так фактично й на території УСРР.

Суттєві зрушення в розвитку виправно-трудового права в УСРР відбулися з викликанням критичною ситуацією у державі переходом до нової економічної політики. Після певної стабілізації суспільно-політичного становища радянська держава розпочала комплексне опрацювання нормативно-правових актів, що стосувалися пенітенціарної політики. Серед них, безумовно, важлива роль належала КК УСРР, що набув чинності з 15 вересня 1922 р. У ньому визначалися такі місця позбавлення волі: а) виправно-трудовий будинок; б) трудова сільськогосподарська та ремісничка колонія; в)

перехідний виправний будинок. Позбавлення волі обов'язково поєднувалося з роботами, які, по можливості, повинні були узгоджуватися зі спеціальними знаннями або схильностями ув'язненого. Якщо покарання за цим Кодексом становило не менше, ніж позбавлення волі на один рік, то суд в обов'язковому порядку повинен був розглядати питання про поразку у правах, що полягала, насамперед, у позбавленні активного виборчого права, а також у забороні обіймати відповідальні посади, бути засідателем у народному суді, поручителем та опікуном. Зважаючи на вимогу вищих органів влади СРСР уніфікувати кримінальне законодавство республік, що увійшли до складу новоутвореної держави, 8 червня 1927 р. було прийнято новий Кримінальний кодекс УСРР. Відповідно до цього Кодексу позбавлення волі встановлювалося на строк від одного дня (раніше було від шести місяців) і не більше десяти років та обов'язково мусило поєднуватися з роботами. При призначенні позбавлення волі менш ніж на річний строк позбавлення засудженого політичних та громадянських прав не допускалося.

Основні принципи радянського виправно-трудового права закріпив ВТК УСРР 1925 р. Він визначив найважливіші завдання: встановлення та реалізацію системи виправно-трудових заходів задля пристосування злочинців, які відбувають покарання до умов майбутнього правослукняного життя після звільнення; здійснення організаційної розбудови системи ВТУ; забезпечення в них відповідного режиму; створення раціональної організації та застосування примусових робіт без утримання під вартою. ВТК передбачав, що виправно-трудоий вплив у поєднанні з позбавленням волі має здійснюватися у перехідних трудових будинках, трудових колоніях (сільськогосподарських, ремісничих, фабрично-заводських). Режим у цих виправно-трудоових установах, на думку законодавця, повинен був сприяти зміцненню у осіб, що вчинили злочини, таких рис характеру та звичок, які можуть їх стримати від скоєння злочинів у подальшому житті. У дванадцятій главі детально регламентувався порядок організації праці в умовах пенітенціарних установ, причому в ст. 6 зазначалося, що кожна ВТУ, маючи перш за все виправну мету, мусить водночас прагнути відшкодовувати працю ув'язнених витрати на їх утримання. Це була важлива вказівка щодо співвідношення завдань перевиховання правопорушників та переведення місць ув'язнення на самоокупність. У наступних розділах ВТК УСРР 1925 р. містилися статті, які регламентували конкретні питання організації, діяльності виправно-трудоових установ, а також управління ними.

У ВТК УСРР 1925 р. формально наголошувалося, що режим тримання не може бути спрямований на завдання будь-яких фізичних страждань, шкоди для здоров'я або на приниження людської гідності в'язнів. Праця у таких установах мала організовуватися на загальних засадах, тобто відповідно до трудового законодавства. Але все ж варто зважати на те, що на практиці норми законодавчих настанов часто не виконувалися або виконувалися лише формально, що мало наслідки цілковито протилежні ніж ті, що були

декларовані у кодифікаційному акті. Окрім того, у ВТК УСРР 1925 р., як і в КК УСРР 1927 р. та в багатьох інших законодавчих актах того часу, було втілено класовий підхід до засуджених. Наголошувалося на необхідності на практиці обов'язково враховувати різницю між «соціально близькими» в'язнями, що походили з середовища «трудящих», і «соціально чужими» в'язнями з представників колишніх «експлуататорських класів».

У підрозділі 3.4 *«Пріоритети у діяльності виправно-трудових установ УСРР у період непу»* наголошено, що завдання створення засад нової кримінально-виконавчої політики вимагали не лише створення якісно нових форм і методів впливу на засуджених, але й необхідної матеріально-технічної бази у місцях ув'язнення. Доведено, що виконання цього завдання було пов'язано із значними труднощами, що зумовлювалися станом розрухи і дезорганізації народного господарства в Україні. Значні складнощі відчувалися в матеріально-побутовому забезпеченні ув'язнених, особливо це стосувалося централізованого постачання продуктів харчування, білизни, ліків тощо. Найтяжчою проблемою, що поставала перед керівництвом місць позбавлення волі на початку 1920-х рр., було питання про матеріальне й продовольче забезпечення. Особливо загострилася ситуація з утриманням ув'язнених у 1921–1923 рр., коли соціально-політичне та економічне становище республіки ще більше ускладнилося внаслідок голоду. В умовах, що склалися, держава виділяла певні кошти на утримання місць позбавлення волі, але вони були мінімальними й не перекривали витрат на утримання ув'язнених.

Саме вкрай незадовільним загальним матеріальним станом можна пояснити деякі сплески «гуманності» з боку радянської влади, які мали місце у першій половині 1920-х рр., коли з в'язниць і таборів випускалися тисячі в'язнів з нагоди різних амністій або через дострокове звільнення. Однак мусимо зауважити, що ця політика «провітрювання камер», як її називали тюремні службовці, не була надто ефективною, бо вже невдовзі в'язниці знову наповнювалися ув'язненими.

Наголошено, що складна економічна ситуація в країні, яка, безумовно, вплинула й на всі місця ув'язнення, зумовила постанови на порядку денному завдання якнайшвидшого переведення їх на самоокупність. Архівні документи свідчать про те, що губернським виправно-трудовим підвідділам була надана достатня свобода дій в організації різних прибуткових підприємств. З часом, особливо починаючи з кінця 1920-х рр., посилювалося прагнення держави до використання ув'язнених як дешевої робочої сили, з подальшим нарощенням ступеня її експлуатації.

Водночас із поступовим відновленням старого та створенням нового матеріально-побутового підґрунтя тюремних установ продовжувалася діяльність із визначення та застосування основних засобів виховного впливу на ув'язнених. Вивчення циркулярів НКЮ свідчить, що обов'язкове залучення ув'язнених до праці та навчання їх ремеслу розглядалися як найважливіша основа виправлення і перевиховання осіб, засуджених до

позбавлення волі.

Центральний каральний відділ НКЮ УСРР видавав безліч нормативно-правових актів, що регламентували діяльність виправно-трудових установ. Ці акти мали форму інструкцій або циркулярів, які переважно стосувалися питань режиму, організації праці та культурно-просвітницької діяльності в місцях позбавлення волі.

Відзначено, що пенітенціарна система СРСР, створена на початку 1920-х рр., виявила свою беззаперечну неефективність та потребувала реформування.

Вже з кінця 1927 р. стали луhati заклики керівників органів внутрішніх справ різного рівня відмовитися від існуючої системи місць утримання, що не виконує поставлених перед нею завдань, та перейти до організації колоній відкритого типу у віддалених регіонах СРСР. У них засуджені, на їхню думку, мали залучатися до осушення боліт, лісозаготівельних робіт, прокладання шляхів тощо. Складно не помітити, що у виголошених пропозиціях представників силових структур розпізнаються принципи основи побудови виправно-трудових таборів, створених у 1929 р. у складі ОДПУ СРСР.

У розділі 4 **«Еволюція системи виконання покарань УСРР у період тоталітарно-репресивного режиму (1929–1956 рр.)»** у підрозділі 4.1 *«Завдання та особливості діяльності кримінально-виконавчих установ УСРР у період утвердження радянської командно-адміністративної системи (1929–1941 рр.)»* з'ясовано, що початок реформуванню пенітенціарної системи радянського зразка було покладено виданою РНК СРСР 11 липня 1929 р. постановою № 16 *«Про використання праці кримінальних арештантів»*, згідно з якою з'явився новий вид ВТУ – виправно-трудові табори. Загальна система місць позбавлення волі відтепер складалася із двох підсистем, одна з яких підпорядковувалася ОДПУ, а друга – залишалася в підпорядкуванні НКВС союзних республік. Основна мета побудови такої системи полягала у розширенні існуючих та організації нових виправно-трудових таборів у віддалених районах СРСР з метою колонізації цих районів та експлуатації їхніх природних багатств шляхом використання праці позбавлених волі. Перше Управління північних таборів було створене ОДПУ СРСР 28 червня 1929 р., а 5 квітня 1930 р. – Управління таборів ОДПУ СРСР, яке менш ніж за рік отримало статус Головного Управління. Інша паралельна структура пенітенціарної системи залишалася у віданні НКВС союзних республік, які повинні були переглянути свою мережу місць позбавлення волі «з метою правильного їх територіального розміщення».

Постановою ЦВК та РНК СРСР від 6 листопада 1929 р. було внесено низку відповідних змін до тексту ст. 13 Основних засад кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік, що визначали характер відбування кримінального покарання. До Кримінального кодексу України зміни про відбування покарання у виді позбавлення волі у виправно-трудових

таборах або в загальних місцях утримання були внесені постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 15 березня 1930 р. У зв'язку з відмовою від покарання у вигляді позбавлення волі із суворою ізоляцією було скасовано ізолятори спеціального призначення, число БПР значно скоротилося, і наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. виправно-трудові колонії стали основним різновидом місць позбавлення волі для засуджених на строк до трьох років. Положення про виправно-трудові табори, затверджене РНК СРСР 7 квітня 1930 р., покладало на них охорону суспільства від особливо соціально небезпечних правопорушників шляхом ізоляції останніх, поєднаної із суспільно корисною працею та пристосуванням їх до умов трудового співжиття. До ув'язнених у виправно-трудових таборах застосовувалися три види режиму (первинний, полегшений та пільговий), що, на перший погляд, становили елементи прогресивної системи відбування покарання, які ув'язнені повинні були проходити поетапно, залежно від ступеня виправлення. Характерною особливістю було також посилення суворого класового підходу до контингенту в'язнів виправно-трудових таборів. Зауважено, що на початку 1930-х рр. в Україні постала проблема підготовки проекту нового Виправно-трудового кодексу. Проект було опрацьовано та на початку 1931 р. винесено на широке обговорення. Але новий ВТК УСРР не було прийнято ані в 1931 р., ані в подальшому. Водночас 1 серпня 1933 р. постановою ВЦВК та РНК новий ВТК було прийнято в РРФСР. Саме він значною мірою регламентував масові репресії, які особливо розгорнулися у цей період. Через те, що положення та норми ВТК УСРР 1925 р. фактично втратили чинність у зв'язку зі змінами, що відбулися у кримінальному законодавстві, практично аж до затвердження ВТК УРСР 23 грудня 1970 р. діяльність органів та установ виконання кримінальних покарань на території України регламентувалася загальносоюзними та республіканськими відомчими нормативно-правовими актами (наказами, інструкціями і розпорядженнями).

Відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 27 жовтня 1934 р. Народним комісаріатом внутрішніх справ СРСР було видано наказ № 00122 «Про передачу виправно-трудових установ НКЮ союзних республік до НКВС СРСР». У ньому зазначалося, що мають бути передані всі без винятку виправно-трудові установи системи НКЮ, а саме: будинки ув'язнення, виправно-трудові колонії, ізолятори, бюро примусових робіт з усіма допоміжними приміщеннями, підприємствами та особовим складом. Задля безпосереднього управління виправно-трудовими установами в республіках та областях наказувалося створити у складі НКВС союзних республік (зокрема, й у складі НКВС УСРР) відділи місць ув'язнення.

Визначено, що в 1938 р. через розвиток тюремної системи та надмірне застосування тюремного ув'язнення виникла потреба у відокремленні управління діяльністю тюрем від інших установ виконання покарань. Саме з огляду на це 11 грудня 1938 р. їх було передано до відання Головного тюремного управління НКВС СРСР, а у структурі центрального апарату

НКВС УРСР створено Тюремне управління. У зв'язку з підпорядкуванням тюрем новоствореному окремому підрозділу в структурі НКВС 2 квітня 1939 р. Управління місць ув'язнення НКВС УРСР було реорганізовано в Управління виправно-трудових колоній НКВС УРСР.

Звернено увагу й на певну специфіку пенітенціарної системи УСРР наприкінці 1930-х рр. Значні зміни до табірного життя ув'язнених було внесено секретним Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 червня 1939 р. «Про табори НКВС СРСР». Універсальним правовим актом, що регулював усі сторони табірного життя, стала «Тимчасова інструкція про режим утримання ув'язнених у виправно-трудових таборах НКВС СРСР», що набула чинності 2 серпня 1939 р. Наголошено, що у ході приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР у вересні 1939 р. важливим напрямом діяльності системи виконання покарань НКВС стала організація таборів військовополонених, у яких утримувалися офіцери колишньої польської армії, а також особи, заарештовані як учасники «контрреволюційних організацій».

У підрозділі 4.2 «Функціонування системи виправно-трудових установ у період війни 1941–1945 рр.» звернено увагу на те, що з початком нацистської агресії 22 червня 1941 р. НКВС та прокурор СРСР видали директиву про переведення тюрем, таборів та колоній примусового утримування на воєнний стан. Виникла потреба в оперативному забезпеченні евакуації ув'язнених з територій, що перебували поблизу зони воєнних дій. Водночас у ВТУ УРСР ця евакуація мала певну специфіку. Так, протягом першого місяця німецько-радянського збройного протистояння було здійснено масштабні втрати в'язнів, яких не встигали, а можливо, й не планували вивезти до віддалених районів СРСР. Безпосереднє керівництво масовими розстрілами здійснювалося органами держбезпеки за активною участю працівників тюремного управління НКВС УРСР, охорони в'язниць.

Зазначено, що 12 липня та 24 листопада 1941 р. указами Президії Верховної Ради СРСР з місць позбавлення волі достроково було звільнено велику кількість осіб, що відбували покарання за «менш небезпечні злочини». Після звільнення вони були спрямовані до діючої армії. Разом з тим ув'язнені, що відбували покарання за зраду Батьківщині, тероризм, шпигунство, диверсії, бандитизм, троцькізм тощо відповідно до секретної директиви НКВС № 185 від 29 квітня 1942 р. продовжували перебувати в таборах навіть після відбуття терміну покарання. Саме завдяки праці в'язнів ГУТабу та ВТУ НКВС було виконано значний обсяг роботи у тилу (відновлення та будівництво підприємств, шляхів сполучення, аеродромів тощо).

З початком війни режим утримування ув'язнених став набагато жорстокішим. Стрімко погіршилися й до того мізерне харчування й медичне обслуговування ув'язнених, що зумовило високу смертність, було запроваджено 11-годинний робочий день для особливо важких виробництв та 12-годинний – для усіх інших видів, посилено охорону, створено резервні та оперативні взводи, ударні групи, оперативно-розшукові загони і застави.

Одержали необмежені повноваження начальники таборів та оперативні відділи. Усю оперативну та виробничо-господарську діяльність ГУТабу НКВС СРСР було спрямовано на посилення ізоляції ув'язнених і боротьбу з антирадянськими проявами серед них, повне трудове використання ув'язнених, комплектування найважливіших оборонних будівництв та підприємств робочою силою з ув'язнених, збільшення виробництва оборонної продукції.

Виявлено специфіку організаційно-правових засад діяльності таборів і колоній для військовополонених та інтернованих. Це були табори, де утримувалися не лише військовополонені з армій супротивника, але й військовослужбовці (громадяни СРСР), що побували в полоні у ворога. З німецьких концтаборів вони потрапляли до сталінських таборів, пройшовши попередню ретельну перевірку у фільтраційно-перевірочних пунктах і спеціальних фільтраційних таборах. Із розширенням мережі таборів для військовополонених і «спецконтингенту» неминуче зростали й обсяги діяльності низових ланок НКВС у цій сфері.

У підрозділі 4.3 «Пенітенціарна система УРСР у повоєнний період (1946–1956 рр.)» зауважено, що після закінчення війни у діяльності пенітенціарної системи УРСР та СРСР в цілому проглядається тенденція до повернення до передвоєнних стандартів. Відомчими нормативними актами, виданими у перші повоєнні роки, у виправно-трудових таборах було запроваджено два режими: загальний і посилений. В установах з посиленим режимом утримувалися особи, засуджені за так звані «контрреволюційні» злочини, а також «бандитизм» (до нього прирівнювалася участь населення західноукраїнських областей у русі спротиву радянській владі), розбій, втечу з місць утримання, а також рецидивісти. Згодом було запроваджено суворий режим для осіб, які злісно порушували режим утримання та ухилялися від праці. Водночас у ВТУ праця ув'язнених знову була проголошена оплачуваною (хоча на практиці оплата часто не здійснювалася або була надзвичайно мізерною), відновився облік робочих днів.

Умови відбування покарання у виправно-трудових таборах у цей час регламентувалися переважно підзаконними актами – різноманітними інструкціями та наказами, кількість яких постійно зростала. До числа найважливіших з них можна віднести «Інструкцію з режиму утримання ув'язнених у виправно-трудових таборах та колоніях МВС», затверджену наказом МВС СРСР № 0190 1947 р.

Відзначено, що наприкінці 1940-х рр. у системі таборів військовополонених з'явилася цікава структурна новація – так звані «табірні відрядження». Виникли вони як підрозділи табірних відділень, що створювалися для забезпечення робочою силою окремих підприємств і будівництв. Водночас з 1948 р. почалося суттєве скорочення мережі таборів, управлінь, відділів, відділень і груп у справах військовополонених та інтернованих МВС–УМВС. Це було зумовлено, по-перше, тим, що серед

позбавлених волі була величезна кількість людей старшого віку, хворих, ослаблених, а, отже, непрацездатних; по-друге, на Заході зростало занепокоєння громадської думки з приводу тривалого затримання військовополонених в СРСР. Окрім того, відбувалась інтенсивна підготовка до підписання нової міжнародної конвенції з питань військового полону. СРСР також було залучено до цього процесу, тож і надалі демонстративно порушувати положення чинної Женевської конвенції 1929 р., підживляючи повоєнний міжнародний авторитет СРСР, радянське керівництво вже не могло. Це й стало основою причиною масштабної репатріації, наслідком якої були чергові структурно-організаційні зміни у системі УПВІ–ВВІ–ГВІ МВС–УМВС УРСР. Останній табір для німецьких військовополонених припинив функціонування у лютому 1956 р.

Наголошено, що масове звільнення незаконно репресованих громадян СРСР розпочалося після XX з'їзду КПРС. Протягом 1956 р. та 1957 р. спеціально створеною урядовою комісією було звільнено близько 75 % громадян, що стали жертвами режиму. Таке суттєве скорочення, безперечно, спричинило у радянській пенітенціарній системі низку суттєвих змін організаційного характеру.

Розділ 5 «Розвиток пенітенціарної системи УРСР у період лібералізації радянського державного режиму (друга половина 1950-х – початок 1990-х рр.)» присвячений висвітленню перетворень, які відбувалися у секторі функціонування пенітенціарних установ протягом другої половини XX століття.

У підрозділі 5.1 «Зміни у виправно-трудо́вій системі УРСР у роки часткової десталінізації та відродження авторитарної командно-адміністративної системи (1956-1970 рр.)» висвітлено процеси, що відбувалися у республіканській системі виконання покарань у 1950–1970-х рр., хоча інституційно вона й залишалася елементом загальносоюзної пенітенціарної системи.

Процеси десталінізації, що розгорнулися в СРСР після 1953 р., певним чином вплинули на її функціонування. Це проявилось у тому, що було започатковано практику умовно-дострокового звільнення, розпочато процеси реабілітації репресованих у 1930-ті рр., було ліквідовано виправно-трудо́ві табори, запроваджено прокурорський нагляд за законністю у діяльності пенітенціарних установ, посилено гарантії забезпечення прав ув'язнених (зокрема, закріплювалося право подавати скарги), створено умови для залучення громадськості до процесу перевиховання засуджених (інститут спостережних комісій). З 1961 р. в УРСР було змінено систему виправно-трудо́вих установ: засновувалися колонії чотирьох видів (загального, посиленого, суворого й особливого режимів), а у 1963 р. організовано колонії-поселення, які призначалися для перебування в них осіб, що вчинили злочини невеликої тяжкості, або тих, що «твердо стали на шлях виправлення».

Акцентується увага на деяких змінах у парадигмі функціонування

виправно-трудової системи. Зокрема, пенітенціарна система почала виконувати додаткове завдання: протидію особам, які були незгодні з офіційним культом обов'язкової праці (так званих «дармоїдів»). Зазначається, що питома вага засуджених за «дармоїдство» була невелика, але у багатьох випадках дармоїдство інкримінувалося представникам інтелігенції, як потенційним противникам правлячого тоталітарно-партійного режиму.

Наголошується, що демократичні перетворення пенітенціарної системи в означений період носили часто імітаційний, незавершений характер. Причина цього вбачається у неготовності вищої партійної номенклатури змінювати саму філософію діяльності системи виконання покарань і переглядати концептуальні засади управління пенітенціарною системою. Крім того, система установ виконання покарань була і залишалась величезним промисловим комплексом, який при відносно невеликих видатках забезпечував задоволення потреб економічної системи УРСР і СРСР в цілому.

Підрозділ 5.2 «Організація діяльності системи пенітенціарних установ у 1970–1991 рр.» розкриває особливості статусу установ виконання покарань в часи останньої фази розвитку радянського політичного режиму й існування командно-адміністративної системи державного управління.

Проаналізовано, що система виконання покарань в означений період проходить два етапи еволюції: з 1970 р. по 1986 р. і з 1986 р. по 1991 р. Перший характеризується стагнацією радянської адміністративно-командної системи, коли останній раз в історії СРСР відбувається посилення тоталітарного режиму. Для другого етапу визначальною ознакою став процес лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР, коли існуюча державна система трансформується у бік демократизації.

У межах першого етапу пенітенціарні установи не зазнали суттєвих змін і зберегли консервативні засади діяльності, які цілком відповідали так званому станові «застою». Разом із тим на початку 1970-х рр. оновилося законодавство з питань виконання покарань в УРСР. Прийняття у 1970 р. Виправно-трудового кодексу УРСР дало поштовх для оновлення підзаконних нормативних актів з питань функціонування пенітенціарної системи. У подальшому детальної правової регламентації піддалися питання розпорядку дня засуджених і запровадження нової організаційно-структурної одиниці розподілу ув'язнених у середині ВТУ – системи загонів. Відбулася реорганізація апарату управління виправно-трудовими установами УРСР (створення Головного управління ВТУ МВС УРСР), лібералізувалася кримінально-виконавча політика стосовно неповнолітніх.

У межах другого етапу вперше за весь час радянської державності спостерігається реальна лібералізація функціонування пенітенціарних установ. Здебільшого це зумовлювалося політикою перебудови в СРСР, яка розпочалася за ініціатииви М. С. Горбачова. Система виконання покарань частково позбавляється політичної функції. У 1986 р. із в'язниць було звільнено близько 300 політичних в'язнів українського походження. На рубежі

1989-го – 1990-го рр. назріла об'єктивна необхідність перегляду виправно-трудової політики, тож 11 липня 1991 р. Рада Міністрів УРСР приймає постанову № 88 Управління місць ув'язнення НКВС УРСР «Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи України».». В основу реформи покладені положення щодо відмови від централізму і командно-адміністративного стилю управління пенітенціарними установами, соціальну переорієнтацію виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародного досвіду й актів про права людини, принципів законності, гуманізму, демократизму, справедливості, диференціації та індивідуалізації виховного впливу на засуджених. Здебільшого вказані постулати практично почали втілюватися вже в роки державної незалежності України після 24 серпня 1991 р.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення і надано нове вирішення важливої наукової проблеми у вітчизняній історії держави та права, що полягає в системному дослідженні історичного досвіду становлення і подальшого розвитку пенітенціарної системи України в роки радянської державності. Системне узагальнення одержаних результатів роботи надало змогу сформулювати наступні висновки:

1. Генеза інституцій виконання покарань бере свій початок ще з первісного ладу, коли виникли перші соціально організовані спільноти людей з примітивною владною організацією, що стали прототипами сучасної держави. Організаційне становлення системи виконання покарань було нерозривно пов'язане з необхідністю захисту публічного інтересу і забезпечення монополії на управлінську функцію існуючого апарату публічної влади. На кожній з пройдених людством суспільно-економічних формацій пенітенціарні установи набували характерних для конкретного історичного періоду рис і ознак.

2. Застосування покарання апаратом публічної влади в ранніх формах державності відбувалось у межах примусової діяльності тієї чи іншої ланки владного апарату. Заснування правової регламентації і легалізації призначення та застосування покарання щодо осіб, які порушували загальноприйняті засади життя суспільства, стало індикатором зрілості суспільства на певному історичному етапі його існування, стрімкого культурного розвитку широких верств населення та загального зростання рівня самодостатності інтелекту кожної пересічної людини.

3. У різні часи та історичні епохи розвитку людства діяльність апарату виконання покарань позначалася особливостями, зумовленими рівнем розвитку та потребами того чи іншого суспільства. Фактичний зміст діяльності пенітенціарних установ безпосередньо визначався домінуючою ідеологією в державі, формою політичного устрою та правління, роллю

церковної організації. Система виконання покарань в апараті публічної влади часто слугувала інструментом досягнення політичних цілей вузькокорпоративної спільноти, що перебувала при владі.

4. З перших днів встановлення радянської влади на Україні функціонування пенітенціарних установ, як і інших ланок державного механізму, характеризувалася значною ідеологічною заангажованістю. Нове політичне керівництво радянської України розраховувало на пенітенціарну систему як на важливий інструмент руйнації імперських основ політичного і суспільно-економічного ладу. Разом із тим як ланка нового державного конструкту пенітенціарна система переживала початкове становлення за умов фактично повної відмови від попередньої логіки боротьби з негативними суспільними явищами часів Російської імперії.

5. В умовах формування тоталітарного політичного режиму в радянській Україні на пенітенціарні установи покладалися два основні завдання: виправлення злочинців шляхом морального перевиховання та ізолювання від суспільства класових «контрреволюційних» елементів. Пріоритетним для влади був останній напрям роботи, адже таким чином забезпечувалася ізоляція «інакомислячих», які офіційно були класовими ворогами радянської влади, «шкідливим елементом», що заважав, на переконання влади, побудові нового суспільно-політичного й економічного ладу.

6. Радянська пенітенціарна наукова доктрина на ранніх стадіях формування перейшла на нову ідейну основу – утвердження соціалістичного ладу, забезпечення впровадження нової державної ідеології в усі сфери життя суспільства, подолання контрреволюційних елементів. Надмірна політизація пенітенціарної наукової думки була логічним наслідком намагання правлячої більшовицької верхівки зміцнити свої управлінські позиції. Протягом перших років радянської влади основним суб'єктом, який формував ідейні догми кримінально-виконавчої доктрини, була правляча більшовицька партія на чолі з її головними керівниками й ідеологами.

7. На території України з початку 1920-х рр. система виконання кримінальних покарань формувалася як специфічний елемент загальної правоохоронної системи ранньої радянської держави. Трансформації державного механізму СРСР і УСРР, безумовно, відображалися і на структурно-функціональному становленні тодішньої пенітенціарної системи. Особливо це було помітно, коли в УСРР почався процес перетворення пенітенціарної політики на політику виправно-трудова, що ґрунтувалася на ідеях виправлення засуджених.

8. Намагаючись приховати справжній зміст пенітенціарної політики, керівництво ВКП(б) від самого початку існування радянської держави вдалося до практики подвійних стандартів у всіх галузях державного управління. Особливо наочно це проявилось у період нової економічної політики. З одного боку, офіційно проголошувалося, що закінчення громадянської війни

та перехід до мирної розбудови народного господарства дозволить відмовитися від методів позасудової розправи, розв'язувати всі питання в судовому порядку. З іншого боку, секретними наказами та інструкціями держава наділяла органи захисту диктатури пролетаріату надзвичайними повноваженнями. Безпосередньо це стосувалося пенітенціарної системи УСРР. Уже в першій половині 1920-х рр. чітко проведено межу між злочинцями, що належать до різних класів. Відтепер усі вони поділялися на «соціально далеких» і «соціально близьких» до правлячої ідеології, а система виконання покарань чинила на них відповідний вплив.

9. У період підготовки проекту першого ВТК УСРР («Поправно-трудового кодексу») відбувався активний пошук нових норм кримінально-виконавчого права. Насамперед, норми мали бути спрямованими на прилаштування організаційно-правових засад функціонування пенітенціарних установ до уявлень верхівки радянського державного керівництва щодо правового статусу ув'язнених, забезпечення реалізації їхніх прав та інтересів, використання їхньої праці тощо. Об'єктивно це вносило елемент суб'єктивізму у зміст виправно-трудового законодавства молодой Радянської України.

10. Прийняття ВТК УСРР 1925 р. було зумовлено нагальною потребою об'єднати в межах одного нормативно-правового акта закони, постанови, циркуляри, інші документи, які визначали порядок і умови виконання кримінальних покарань у виді позбавлення волі. У ВТК УСРР відбилися зміни, що знайшли прояв у визначенні і правовій регламентації основних положень державної виправно-трудової політики, порядку забезпечення прав і свобод ув'язнених. Разом з тим аналіз практики реалізації виправного законодавства надає можливість дійти висновку про переважну декларативність норм Виправно-трудового кодексу. Застосування більшості з них на практиці було неможливим у зв'язку із загальною економічною та політичною ситуацією. Водночас ВТК УСРР 1925 р. відіграв позитивну роль у становленні та розвитку вітчизняного виправно-трудового законодавства.

11. У період після прийняття ВТК УСРР відбувався активний пошук шляхів і методів забезпечення єдності принципів діяльності та структурної розбудови системи органів та установ виконання кримінальних покарань у межах Народного комісаріату внутрішніх справ України. Головною причиною відсутності чіткого визначення та організаційного закріплення структури установ виконання покарань УСРР та пріоритетів функціонування виправно-трудова установ стало остаточне утвердження в СРСР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. жорстко централізованої адміністративно-командної системи державного управління, яка спиралася на розгалужений апарат примусу, складову частиною якого становила й система місць позбавлення волі.

12. Аналіз еволюції організаційно-правових засад діяльності системи виконання покарань в УСРР надає можливість стверджувати, що на початку 1930-х рр. відбувся перехід від проголошених низкою нормативно-правових

актів 1920-х рр. принципів виправлення засуджених в умовах соціально корисної праці до якнайширшого використання жорстоких форм покарання – тюремного ув'язнення, утримання у виправно-трудових таборах і колоніях. Ідеї про створення трудової армії, що висловлювалися більшовицькими лідерами у попередній період, знайшли реальне втілення на будівництві силами величезної кількості ув'язнених великих народногосподарських об'єктів наприкінці 1930-х рр. Так звані «нетрудові», «соціально далекі» елементи стали широко використовуватися як дешева робоча сила в таборах НКВС та ОДПУ. Трохи пізніше до цього потоку влився й контингент «внутрішньої контрреволюції» («шкідники», «диверсанти», «шпигуни»).

13. В умовах зміцнення тоталітарного режиму виправно-трудова система перетворюється на одну з головних ланок державного репресивного апарату. Це наочно виявилось у ході здійснення широкомасштабних репресій, що відбувалися протягом 1937–1938 рр. Цим процесам сприяла й подальша еволюція системи виправно-трудового законодавства, яка зазнала суттєвих деформацій. Вже від початку 1930-х рр. норми виправно-трудового законодавства почали активно витіснятися наказами, інструкціями та розпорядженнями, які видавалися по лінії НКВС.

14. Тяжким випробуванням для пенітенціарної системи України стала війна 1941–1945 рр. Розрахунок нацистських стратегів на створення в СРСР «п'ятої колони» з числа ув'язнених не виправдався. Навпаки, багато підрозділів, що формувалися з колишніх ув'язнених, показали зразки мужності та героїзму. Обставини війни вимагали переміщення значної кількості ув'язнених углиб країни. Ці процеси в УРСР мали певну специфіку, яка виявилася у масових розстрілах в'язнів, яких не встигали евакуювати з території прифронтових областей. Водночас унаслідок вивезення значної частини ув'язнених відбувалося ущільнення вже існуючих таборів або створювалися нові ВТТ у віддалених регіонах на неосвоєних територіях СРСР. У таких умовах матеріально-побутове забезпечення контингенту, його медичне обслуговування стрімко погіршилося. Наслідком цього стало підвищення показників смертності серед ув'язнених. З поліпшенням обстановки на фронті було здійснено низку заходів, спрямованих на полегшення становища утримуваних.

15. У передвоєнний період НКВС УСРР (УРСР) шляхом посилення тиску на все суспільство сприяв зміцненню тоталітарного режиму, масовим порушенням декларованих Конституцією СРСР 1936 р. та Конституцією УРСР 1937 р. прав і свобод громадян. Адміністрація місць позбавлення волі, як дієва складова репресивно-карального механізму, брала безпосередню участь у масових антинародних акціях. Водночас значна кількість співробітників органів та установ виконання покарань самі стали жертвами терору.

16. Історичний досвід переконливо доводить, що існує нагальна потреба науково обгрунтованого підходу до створення нормативно-правових актів

держави, покликаних регламентувати діяльність системи виконання покарань. Неодмінною умовою такої діяльності має бути перспективність законопроектів, що готуються до розгляду органом законодавчої влади, їх обов'язковий зв'язок з концептуальними положеннями внутрішньої політики, незалежність від політичної кон'юнктури, відповідність загальноновизнаним у світі стандартам демократії, гуманізму, поваги до прав і свобод людини. Окрім того, обов'язково має бути створений дієвий механізм реалізації норм виправно-трудового права.

17. Дослідження ролі та місця системи виконання покарань у механізмі УРСР за часів панування командно-адміністративної системи дає підстави констатувати, що пенітенціарна система була одним із найбільш консервативних елементів, у порівнянні з іншими структурами державного управління, владного апарату. Разом із тим, незважаючи на значне тоталітарне «забарвлення» пенітенціарної системи, період деєгалізації (1953–1964 рр.) позначився низкою прогресивних реформ у діяльності системи виконання покарань. Проте вони не мали системного характеру і не змінювали внутрішньодержавного статусу пенітенціарних установ як елементу всеохоплюючої адміністративно-командної системи державного управління.

18. У середині 1960-х рр. у зв'язку зі зміною правлячої команди в СРСР розпочалося гальмування процесів лібералізації суспільно-політичного життя. Система виконання покарань відчула на собі всі реалії відродження командно-адміністративної системи державного управління. Активізувалася репресивна функція місць позбавлення волі, які часто ставали установами концентрації осіб, що публічно висловлювались проти пануючої антидемократичної ідеології в СРСР (дисиденти, представники патріотично налаштованих організацій України). Крім того, практично всі ланки системи виконання покарань УРСР були інтегровані у глобальну виробничо-економічну систему народного господарства радянської держави. Пенітенціарна система через це була значним резервом дешевих трудових ресурсів, а праця в'язнів мала важливе значення для економіки УРСР.

19. У 1986 р. разом із процесами перебудови в СРСР система виконання покарань України зазнає значної лібералізації. Передусім, це стосується стандартів діяльності виправно-трудових установ: розроблюються і на експериментальному рівні впроваджуються нові моделі організації виховно-трудового процесу в колоніях для неповнолітніх; з установ виконання покарань знімаються функції утримання політично неблагонадійних осіб; звільняються громадяни, засуджені за «політичними» статтями.

20. Безпосередньо перед проголошенням Україною державної незалежності, влітку 1991 р. на урядовому рівні було офіційно визнано, що через централізм і адміністративно-командний механізм управління пенітенціарна система радянського зразка не може ефективно виконувати свої завдання і потребує реформування відповідно до нових умов політичного і

соціально-економічного розвитку України. Це було наслідком багаторічного статусу пенітенціарних установ як функціонального елементу командно-адміністративної системи в УРСР. Саме в цей історичний період відбуваються ґрунтовні зміни у правовому і соціально-політичному статусі пенітенціарних установ.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Россіхін В. В. Організаційно-правові засади діяльності пенітенціарної системи в Україні (1917–1991 рр.) / В. В. Россіхін. – Запоріжжя : КПУ, 2015. – 368 с.

Статті у фахових з юридичних наук виданнях:

1. Россіхін В. В. Пенітенціарна система: проблема термінології в сучасній юридичній науці / В. В. Россіхін // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць. – 2006. – № 3(30). – С. 101–109.

2. Россіхін В. В. Проблема визначення терміна «пенітенціарне право» в сучасній юридичній науці / В. В. Россіхін // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць. – 2007. – №1 (31). – С. 120–125.

3. Россіхін В. В. Радянська кримінально-виправна система наприкінці 1930-х рр. / В. В. Россіхін // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Серія: Право. – Вип. 1(3)/2008. – № 817. – С.171–175.

4. Россіхін В. В. Джерела виправно-трудового права в УРСР / В. В. Россіхін // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць. – 2008. – №1 (33). – С. 55–62.

5. Россіхін В. В. Правове регулювання та забезпечення режиму у виправно-трудових таборах у перші роки Великої Вітчизняної війни (1941–1942 роки) / В. В. Россіхін // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Серія: Право. – Вип. 6 / 2008. – № 872. – С. 225–228.

6. Россіхін В. В. Механізм держави і місце в ньому пенітенціарної системи / В. В. Россіхін // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць. – 2008. – № 2 (34). – С. 182–189.

7. Россіхін В. В. Вирішення народногосподарських завдань за рахунок використання в СРСР праці ув'язнених в 1930-і рр. / В. В. Россіхін // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць. – 2009. – №2 (36). – С. 41–49.

8. Россіхін В. В. Питання режиму та організації відбування покарання у радянських виправно-трудових установах наприкінці 1930-х рр. / В. В. Россіхін // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна.– Серія: Право.– Вип. 1(5)/2009. – № 841. – С. 200–205.

9. Росісхін В. В. Тюрми для военнопленных в годы Великой Отечественной войны / В. В. Росісхін // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Серія: Право. – Вип. 7/2010. – № 919. – С. 169–172.

10. Росісхін В. В. Питання режиму та організації відбuvання покарання у радянських виправно-трудоxвх установах у 1950–60-і рр. / В. В. Росісхін // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Серія: Право. – Вип. 2/2011. – С. 201–208.

11. Росісхін В. В. Щодо питання генезису радянської пенітенціарної системи у 1950-х – на початку 1960-х рр. / В. В. Росісхін // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011 р. – № 988. – С. 391–398.

12. Росісхін В. В. Сутність каральної політики радянської держави наприкінці 20-х – у середині 50-х років ХХ століття / В. В. Росісхін // Право та державне управління. – 2012. – № 1 (6). – С. 68–74.

13. Росісхін В. В. Законодавче забезпечення пенітенціарної політики Радянської держави щодо неповнолітніх у 1930–1980 рр. / В. В. Росісхін // Право та державне управління. – 2012. – № 2 (7). – С. 84–89.

14. Росісхін В. В. Питання правового статусу та режиму утримування різних категорій ув'язнених у пенітенціарних установах СРСР у 1937–1953 рр. / В. В. Росісхін // Держава та регіони. – Серія: Право. – 2012. – № 2 (36). – С. 194–201.

15. Росісхін В. В. Радянська кримінально-виконавча політика стосовно неповнолітніх / В. В. Росісхін // Держава та регіони. – Серія: Право. – 2012. – № 3 (37). – С. 139–143.

16. Росісхін В. В. Поняття «режим» пенітенціарних установ як правова категорія у радянській історіографії / В. В. Росісхін // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1000. – С. 59–66.

17. Росісхін В. В. Правове регулювання режиму у виправно-трудоxвх таборах у процесі ствердження командно-адміністративної системи в СРСР (1929–1938 рр.) / В. В. Росісхін // Вісн. Харків. нац. ун-ту внутріш. справ. – 2012. – № 4 (59). – Ч.1. – С. 154–163.

18. Росісхін В. В. Щодо питання практики взаємовідносин між різними категоріями ув'язнених та дотриманням ними режиму в повоенні роки / В. В. Росісхін // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1034. – С. 38–41.

19. Росісхін В. В. Генеза та правове регулювання пенітенціарної політики в перші роки після встановлення радянської влади в Україні / В. В. Росісхін // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1062. – С. 31–36.

20. Росісхін В. В. Регламентация функціонування пенітенціарних установ для утримання військовополонених на території УРСР у 1945–1949 рр. / В. В. Росісхін // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1082. – С. 38–44.

21. Россіхін В. В. Стан та зміни пенітенціарної системи УРСР у 1950-ті рр. / В. В. Россіхін. // Вісн. Харків. нац. ун-ту внутріш. справ : зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 4(63). – С. 29–37.

Публікації у періодичних виданнях іноземних держав:

22. Россихин В. В. Некоторые аспекты возникновения системы исполнения наказаний в аппарате социальной и публичной власти / В. В. Россихин // Экономика и право Казахстана. – 2013. – № 4 (436). – С. 35–40.

23. Россихин В. В. Правовая регламентация функционирования пенитенциарных учреждений УССР в 1925–1929 гг. / В. В. Россихин // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2013. – № 2 (28). – Ч. 1. – С. 167–172.

24. Россихин В. В. К проблеме формирования системы исполнения наказаний в аппарате публичной власти / В. В. Россихин // Экономика и право Казахстана. – 2013. – № 5 (437). – С. 33–37.

25. Россихин В. В. К вопросу тенденций эволюции системы наказаний в аппарате публичной власти в XIX – XX вв. / В. В. Россихин // Экономика и право Казахстана. – 2013. – № 6 (438). – С. 33–36.

26. Россихин В. В. К проблеме места и роли системы учреждений исполнения наказаний в механизме государства / В. В. Россихин // Научные ведомости БелГУ. Философия. Социология. Право. – 2013. – № 9 (152). – Вып. 24. – С. 58–68.

27. Россихин В. В. Вопросы управления и функционирования советских пенитенциарных учреждений во второй половине 1950-х – 1960-е гг. / В. В. Россихин // Экономика и право Казахстана. – 2015. – № 2 (482). – С. 33–38.

Роботи, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Россіхін В. В. Кримінально-виконавча політика в контексті політики суцільної колективізації та викорінювання куркульства як класу / В. В. Россіхін // Юридична наука очима молодих учених : Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів 16–17 трав. 2008 р. з нагоди II Всеукр. фестивалю науки : [тези доп. та наук. повідомл.] – Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2008. – С. 112–115.

2. Россихин В. В. Некоторые аспекты терминологии юридической науки / В. В. Россихин // Від громадянського суспільства до правової держави : тези III Міжнар. наук.-практ. конф. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – С. 91–93.

3. Россихин В. В. Роль и место тюремной системы СССР в годы Великой отечественной войны / В. В. Россихин // Від громадянського суспільства до правової держави : тези IV Міжнар. наук.-практ. конф. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – С. 69–72.

4. Россіхін В. В. Місце Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. в пенітенціарній політиці держави / В. В. Россіхін // Декларація про державний суверенітет України – передумова її незалежності та демократичного розвитку : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Харків : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. – 2010. – С. 45–47.

5. Россіхін В. В. Щодо питання генезису кримінально-виконавчої системи СРСР у 1950–60-ті рр. / В. В. Россіхін // Научная индустрия европейского континента : тези МНПК (Чехія, 27 листоп. – 5 груд. 2011 р.). – С. 40–43.

6. Россіхін В. В. Деякі питання регламентації радянської моделі пенітенціарної системи у повоєнний період (1946–1956 рр.) / В. В. Россіхін // Сучасні проблеми правової системи України : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. – Київ : Вид-во КУП. – 2013. – С. 23–26.

7. Россіхін В. В. Трансформація системи виконання покарань в ХХ ст. / В. В. Россіхін // Актуальні проблеми науки історії держави і права : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. А. Й. Рогожина (Харків, 5 жовт. 2013 р.) / М-во освіти і науки України, НУ ЮАУ, НАПрН України, Асоц. випускників НУ ЮАУ ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2013. – С. 150–153.

8. Россіхін В. В. Щодо питання пенітенціарної системи в апараті публічної влади у ХХ столітті / В. В. Россіхін // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : матеріали Міжнар. щорічної наук.-практ. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів, присвяч. пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – С. 53–58.

9. Россіхін В. В. Деякі питання трансформації пенітенціарних установ в контексті судової реформи 1864 р. / В. В. Россіхін // Судова реформа 1864 року в історії українського державотворення: теорія та практика сучасної юриспруденції : [матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (14 листоп. 2014 р. – 10 груд. 2014 р.) / НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Всеукр. асоц. випускників НЮУ ім. Ярослава Мудрого.] – Харків : Друкарня МАДРИД, 2014. – С. 86–88.

10. Россіхін В. В. Щодо ролі пенітенціарних установ у перші роки радянської влади в Україні / В. В. Россіхін // Закарпатські правові читання : зб. наук. праць / упоряд.: О. В. Кресін, М. В. Савчин. – Ужгород : Говерла, 2015. – С. 28–32.

11. Россіхін В. В. Щодо характеристики пенітенціарної системи середини ХХ ст. / В. В. Россіхін // Сучасні проблеми порівняльного правознавства : зб. наук. праць / за ред.: Ю. С. Шемшученка, Я. В. Лазур; упоряд.: О. В. Кресін, М. В. Савчин. – Ужгород ; Київ : Говерла, 2015. – С. 165–168.

АНОТАЦІЇ

Россіхін В. В. Роль та місце пенітенціарних установ в радянській моделі державності України. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень. – Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2016.

У роботі на підставі вивчення наукової літератури, законодавчих та інших нормативно-правових актів, нормативних джерел, опрацювання архівних матеріалів здійснено системний історико-правовий аналіз функціонування пенітенціарних установ України за часів радянського політичного режиму (1917–1991 рр.). Досліджено та системно викладено інформацію про особливості статусу інституцій виконання покарань в умовах панування тоталітарного політичного режиму і домінування командно-адміністративних методів управління процесами суспільного розвитку.

Обґрунтовано наукову періодизацію становлення та розвитку пенітенціарних установ України радянської доби, розкрито роль та місце установ виконання покарань у процесі становлення радянської влади на території України, а також висвітлено основні ідейні аспекти кримінально-виконавчої доктрини на початковому етапі становлення радянської державності в Україні. З позицій історико-правового аналізу викладено особливості процесу створення системи пенітенціарних інституцій у роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) та його відповідне організаційно-правове супроводження, окреслено напрями формування галузі виправно-трудового права радянської України, простежено основні тенденції еволюції системи виконання покарань у період утвердження радянської командно-адміністративної системи, в роки участі України у Другій світовій війні та повоєнний період. Окремо викладено результати аналізу розвитку пенітенціарного сектору УРСР під час лібералізації радянського державного режиму та реалізації заходів політики перебудови в СРСР (друга половина 1950-х – початок 1990-х рр.).

Ключові слова: пенітенціарна система, пенітенціарні установи, радянська влада, радянська держава, Україна, кримінально-правова доктрина, покарання, виправно-трудові установи, виправно-трудове право, командно-адміністративна система, нова економічна політика, десталінізація.

Россихин В. В. Роль и место пенитенциарных учреждений в советской модели государственности Украины. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права, история политических и правовых учений. – Харьковский национальный университет внутренних дел, Харьков, 2016.

В работе на основании изучения научной литературы, законодательных и других нормативно-правовых актов, нормативных источников, обработки архивных материалов осуществлен системный историко-правовой анализ функционирования пенитенциарных учреждений Украины во времена советского политического режима (1917–1991 гг.). Проанализирована и

системно изложена информация об особенностях статуса институций исполнения наказаний в условиях господства тоталитарного политического режима и доминирования командно-административных методов управления процессами общественного развития.

Обоснована научная периодизация становления и развития пенитенциарных учреждений Украины советского времени, раскрыты роль и место учреждений исполнения наказаний в процессе становления советской власти на территории Украины, а также освещены основные идейные аспекты уголовно-исполнительной доктрины на начальном этапе становления советской государственности в Украине. С позиций историко-правового анализа рассмотрен процесс становления системы пенитенциарных институций в годы новой экономической политики (1921–1929 гг.) и его соответствующее организационно-правовое сопровождение; очерчены особенности формирования отрасли исправительно-трудового права советской Украины; отслежены основные тенденции эволюции системы исполнения наказаний в период утверждения советской командно-административной системы, в годы участия Украины во Второй мировой войне и послевоенный период. Отдельно изложены результаты анализа развития пенитенциарного сектора УССР во время либерализации советского государственного режима и реализации мероприятий политики перестройки в СССР (вторая половина 1950-х – начало 1990-х гг.).

Ключевые слова: пенитенциарная система, пенитенциарные учреждения, советская власть, советское государство, Украина, уголовно-правовая доктрина, наказание, исправительно-трудовые учреждения, исправительно-трудовое право, командно-административная система, новая экономическая политика, десталинизация.

Rossikhin V.V. The role and place of penitentiary institutions in the Soviet model of Ukrainian statehood. - The manuscript.

Dissertation for the scientific degree of Doctor of Legal Sciences, on specialty 12.00.01 - theory and history of law and state, history of political and legal doctrines. - Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, 2016.

In the work based on the study of the scientific literature, legislative and other normative legal acts, narrative sources, processing of archival materials, a systematic historical and legal analysis of the functioning of penitentiary institutions of Ukraine in the times of the Soviet political regime (1917-1991 biennium) has been carried out. The author formed and systematically provided the information about the features of the status of the penitentiary institutions under the rule of a totalitarian political regime and the domination of the command-administrative management methods of social development processes.

Scientific periodization of formation and development of penitentiary institutions of Ukraine of the Soviet period is justified; the role and place of the penitentiary institutions in the formation process of Soviet regime in Ukraine is

outlined, as well as the main ideological aspects of criminal executive doctrine at the initial stage of formation of the Soviet statehood in Ukraine are covered. Attention is accented on the fact that with the initial stages of building of the Soviet model of statehood in Ukraine the dual purpose of penitentiary institutions became apparent: on the one hand, they performed functions of providing insulation of socially dangerous criminal element from society, and on the other hand - were an instrument of ensuring the political dominance of the ruling Communist Party.

Thesis that the objectives of political nature have been a priority to the penitentiary system since the proclamation of the Soviet power in Ukraine until the end of the 1980s, when the democratic society development processes objectively led to a significant depoliticization and humanization of the work of correctional institutions is proved in particular historical examples.

The author from the standpoint of historical and legal analysis set out the formation process of the system of penitentiary institutions during the New Economic Policy (1921-1929) and its corresponding organizational and legal support, outlined the formation features of the correctional Labour Law sector of the Soviet Ukraine, tracked basic tendencies of the evolution of the penal system in the period of the establishment of the Soviet command-administrative system, in the years of Ukraine's participation in World War II and the postwar period. The peculiarities of functioning of certain penal institutions in Ukraine and some Ukrainian cities are covered. The results of the analysis of the penitentiary sector development of the Ukrainian SSR at the time of the liberalization of the Soviet state regime and implementing Perestroika policies in the Soviet Union (second half of 1950 - the beginning of the 1990s) are separately presented. Special attention is paid to the transformations that have taken place in the penitentiary sector in the last decade of the Soviet power in Ukraine. It is particularly noted that highly centralized administrative and command mechanism of management of penitentiary institutions, that existed for many years has failed and become obsolete. This resulted in a declaration on the official level of its inefficiency and the need for fundamental reform in accordance with the new conditions of life of the Ukrainian society in the early 1990s.

Keywords: penitentiary system, penal institutions, the Soviet regime, the Soviet state, Ukraine, Criminal legal doctrine, punishment, correctional labour institutions, correctional labour law, command-administrative system, new economic policy, de-Stalinization.

Підписано до друку 26.05.2016. Папір офсетний. Друк офсетний.
Формат 60×90/16. Умов. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач –

Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Л. Ландау, 27, м. Харків, 61080.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.